

Research Paper

Conditions for the emergence and formation of the discourse of "Iranian civilization" in the historical context of the modern era

Reza Parsamoghadam¹

Received: Feb. 10, 2024; Accepted: Aug. 14, 2024

ABSTRACT

The central question of this paper is to investigate the historical conditions that enabled the emergence and formation of the discourse surrounding "Iranian civilization." In other words, what specific historical circumstances could facilitate the emergence of this particular form of discursive narrative (as opposed to others), and through which accumulations and concentrations of discourse has this new discursive system been produced and sustained up to the present moment? In this regard, the issue will be examined as an initial moment in the birth and development of discursive narratives (zero degree), focusing on the organizing cores of the knowledge-power system that led to the establishment of the theoretical foundations of "Iranian civilization." This analysis will be framed within Michel Foucault's archaeological methodology. By identifying and analyzing this zero-degree discourse, the initial and homogeneous moments of this narrative can be revealed, which are characterized by a lack of differentiation. This approach is reminiscent of Foucault's methodology in *History of Madness*. Following this process, a new discursive order emerges as a direct result of the accumulation and concentration of propositions surrounding this discourse. Specifically, this accumulation pertains to racially charged [Aryan], anti-Arab, and antiquarian propositions that emphasize a longing for a return to the lost grandeur and magnificence of ancient Iran as central signifiers within the discourse of "Iranian civilization." The concentration of these propositions around the narrative has generated a new discursive order that did not exist at zero degree. This discursive order is characterized by a dualistic formulation of Aryan [Iranian] and Semitic [Arab] as the theoretical foundation for Iranian civilization, thereby laying the groundwork for the emergence of this narrative. Prior to the emergence and hegemonization of Aryan nationalist and anti-Arab discourses—dominant within Iranian romantic nationalism that mourned for lost greatness—such a discursive order based on an Aryan-Semite dichotomy did not exist. This dichotomy later became established as a theoretical foundation for "Iranian civilization," specifically within contemporary narratives about Iranian civilization.

Keywords: Iranian Civilization, Discursive Formation, Aryan Race, Antiquarianism, Anti-Arabism, Aryan-Semite Dichotomy

---

1. PhD Student in Economic Sociology and Development, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran

✉ parsamoghadamreza@yahoo.com

INTRODUCTION

The present study adopts a Foucauldian genealogical approach. Genealogy is a historical method that focuses on studying the processes of the formation, transformation, and change of discourses. According to Foucault, discourses not only reflect reality but also play a decisive role in shaping socio-political realities. The primary objective of this research is to examine the formation, transformation, and reproduction of the discourse of "Iranian civilization" with a particular focus on historical and cultural factors from a genealogical perspective. The central argument of this article is that the concept of "Iranian civilization" as a discourse is not a product of ancient history rather a result of modern historiography and new representations. This discourse has emerged from narratives such as Persian ethno-nationalism, Arabophobia, and racial ideologies, with the Aryan-Semitic dichotomy playing a key role in its formation—a dichotomy that has appeared in contemporary historiography and has become a dominant discourse. According to the genealogical approach, the truth or falsity of propositions is not the focus of examination. Instead, the analysis concentrates on identifying identity conflicts and the discourses that are being reproduced in the "present history." These identity conflicts—especially in the forms of Persian ethno-nationalist and racial ideologies—are not merely historical phenomena but rather the product of interactions between "prehistory" and "present history."

From this perspective, the narrative of Iranian civilization is the product of contemporary interactions with power, knowledge, and identity conflicts, and it is reinforced through the Foucauldian processes of power-knowledge. As Foucault describes, power produces pleasure through discourses and knowledge, thereby strengthening the process of the formation of these discourses (see Milner & Brauworth, 2017). Therefore, the discursive narrative of "Iranian civilization" does not merely reflect ancient history but is a product of contemporary social and political processes and conflicts, persisting in the daily lives of contemporary Iranians.

METHODOLOGY

The present research analyzes the idea of "Iranian civilization" and the process of its discursive formation by examining a concept situated in a state of "zero-degree," a concept introduced by Foucault in *Madness and Civilization* and refers to a stage where initial boundaries have not yet been fully established and concepts such as reason and madness are intertwined and unified (see Foucault, 1997). As such, the primary aim here is to analyze key discourses such as "Arabophobic," "Persian ethno-nationalist," and "Aryan-believing" narratives in Iranian historiography. These discourses act as central signifiers in the narrative of "Iranian civilization" and are key factors in the formation and persistence of this discourse. The analysis employs Foucauldian discourse analysis as its methodological framework, focusing on

identifying the conditions that led to the emergence and configuration of the discourse of "Iranian civilization" and how this discourse has been shaped through the accumulation and intersection of these discourses over time. This analytical approach not only aids in understanding linguistic and discursive mechanisms within their historical contexts but also addresses the complexities of historical and social processes that have led to the stabilization of this discursive formation.

FINDINGS

Anti-Arab Discourses as Determining Frameworks of Modern Iranian Civilization

Anti-Arab discourses first reached hegemony within Iranian historiography through figures such as Mirza Fath Ali Akhundzada and Mirza Agha Khan Kermani during the Qajar period. Prior to this, such discourses were absent in Iran. These discourses emphasized hostility toward Arabs as the "Other", particularly in response to the prevailing identity and its critique (see Kachuyan, 2005, p.90). Although certain intellectuals during the Reza Shah period, such as Seyyed Hassan Taghizadeh and Mohammad Ali Foroughi, showed little inclination toward anti-Arab sentiment and prioritized scientific and civic studies, the ideology of "anti-Arabism" expanded following World War I, fueled by Iranian nationalism and its emphasis on ancient Iranian glory as opposed to Islam (see Boroujerdi, 2005, p.46). Anti-Arab discourses expanded through the works of intellectuals such as Akhundzada and Agha Khan Kermani and were structurally formed within Iranian society as a discourse. This narrative aimed to reinforce Iranian national identity by emphasizing ancient pre-Islamic glory and contrasting it with Arab culture and Islam.

Anti-Arab Discourses and the Discourse on Destruction and Plunder of Sasanian Heritage

Anti-Arab discourses focused on the destruction of Sassanian culture and the emphasis on "plundering Iranian culture" following the Arab invasion of Iran. However, analyses such as those by Jane Ralph Garthwaite suggest that despite the fall of the Sasanians, Iran's political culture and ideas of global rulership were not destroyed but, in certain cases, reinforced (see Zia-Abrahimi, 2017, p.171). According to analyses by Nozari and Richard Frye, Iranian culture integrated with Islam and became enriched rather than destroyed, as it was redefined within Islamic culture (see Frye, 1988, p.19). Similarly, Zarinkoub emphasizes that Iranian cultural structures persisted during the Islamic period and that the values and elements of ancient Iran's culture were preserved and expanded during this era (see Zarinkoub, 1998, p.225). These views suggest that Iranian civilization was not only present within Islamic culture but also transferred its civilizational characteristics to other regions of the Islamic world (Azarang, 2011, p.134).

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

The Glory of Sasanian as Theoretical-Civilizational Foundations of Iranian Antiquarian Discourse

Antiquarian discourse emphasizes the analysis of the glory and grandeur of the Sasanian Empire as part of the theoretical foundations of Iranian civilization. According to Pigoluskaya, the Sasanian culture was celebrated for its cultural and civilizational richness (see Pigoluskaya, 2001, p.240). Touraj Darya'i further argues that Iranian historiography—especially regarding "ancient Iran"—has been nationalistic, focusing on the grandeur of the Sasanians and Achaemenid periods in a manner that contrasts with more neutral analyses (see Darya'i, 2017, p.56). Darya'i, in his review of this period, notes the emotional and nationalistic inclinations in historical analysis and writes that many Iranian scholars, driven by national sentiment, have focused on the grandeur of ancient Iran and the glory of the Sasanians. These findings indicate underlying discourses embedded within historical studies of ancient Iran, significantly impacting identity and nationalistic discourses.

Romantic Nationalism: The Discourse of Narrative of Iranian Civilization

Romantic nationalism emerged in Iran through figures such as Akhundzada, Jalal al-Din Mirza, and Mirza Agha Khan Kermani during the pre-constitutional period, exerting a major influence on Iranian intellectuals in the first half of the twentieth century. This movement was grounded in images of the Iranian nation and racial pride, serving as the ideological foundation for the Pahlavi monarchy and "Aryan Neo-Achaemenid Nationalism" (see Entekhabian, 2017, p.57). This ideology combined two core concepts: "love for ancient Iran" and "hatred for Arabs." From the mid-nineteenth century onward, with the translation of European historical works and archaeological discoveries, Iranian attention to the history and ancient past of their homeland increased. In this context, Adamiyat claims that this interest in the past was viewed as "a remedy for the pain of historical helplessness" (see Adamiyat, 1978, p.119).

Tavakoli Torki (2018), in his analysis, emphasizes the reformation of concepts such as "Iran" and "nation" through historiography during encounters with India and Europe. He states that the historical idealization in the works of Jalal al-Din Mirza Qajar and Mirza Agha Khan Kermani—shaped by ancient and religious texts like *Dastur* and *Debastan al-Madhab*—had inclined toward racial superiority narratives (see Tavakoli Torki, 2018, p.13; Entekhabian, 2017, p.58).

Romantic Antiquarianism as the Theoretical-Civilizational Foundation of Contemporary Iran

Romantic antiquarianism, as one of the influential movements shaping the theoretical foundations of Iranian civilization, was proposed by pre-constitutional intellectuals. This ideology focused on "Iran before Islam" and aimed to create distinctions between Iranian and Arab civilizations, specifically through the process

of "othering." Although traces of antiquarianism existed during the Qajar period, this idea had not yet been solidified within the Aryan-Semitic binary or the "Iranian civilization" debate. Figures such as Mirza Fath Ali Akhundzada, Mirza Agha Khan Kermani, and Jalal al-Din Mirza Qajar were among the pioneers of romantic antiquarianism in Iran, drawing inspiration from ancient texts and Western Orientalist studies. They presented new perspectives on "the Iranian nation" and "patriotism" (see Ashraf, 2013, p.26). This approach combined romantic nationalism and ethnonationalist views, emphasizing Aryan superiority and Iranian identity (see Entekhabian, 2017, p.57).

Antiquarianism and Countering Backwardness: The Theoretical Foundation of Iranian Civilization

Fereydoon Adamiyat, through his examination of Mirza Fath Ali Akhundzada's ideas, emphasized that interest in Iran's ancient history was introduced as "a remedy to alleviate the pain of backwardness" (Adamiyat, 1970, p.119). This perspective was based on the belief that revisiting Iran's glorious historical past could address feelings of national backwardness. Ahmad Ashraf also analyzed this idea, stating that returning to the study of ancient history and identifying identity through it could save Iranians from their current state of misery (see Ashraf, 2023, p. 203). Zia-Abrahimi also proposed returning to "Iranian identity" as a solution to the societal pains experienced by Iran (see Zia-Abrahimi, 2017, p.169).

Katouzian adds that anti-Arab and antiquarian discourses were constructed on the idealized glory of ancient Iran as a dreamlike, poetic fantasy. External factors like Alexander the Great were introduced as causes of Iran's historical defeats (see Katouzian, 2022). Romantic antiquarianism thus emerged as an ideological mechanism to counter Iran's historical backwardness, leading to a discourse that emphasized Iranian civilization, particularly through the binary "pre-Islamic Iran" versus other civilizations.

Aryanism: From Myth to Contemporary Reality

Aryanism has not only emerged as a historical concept but also as a contemporary discourse among Iranians, manifesting itself across social, political, and cultural dimensions. This perspective has been interpreted through historiographies (such as the works of Akhundzada and Kermani) by emphasizing Aryan myths and utilizing this discourse to analyze contemporary Iranian events (Eliade, 2005, p.53). Aryanist historiography has its roots in the discovery of Sanskrit and the Indo-European concept by European Orientalists. According to Ansari (2012), this notion developed through Orientalist discourses and linguistic studies (Ansari, 2012, p.13). The Aryan racial discourse has primarily manifested itself in two dimensions: mythological and social, and it has been notably employed in Iran's nationalist historiography.

Abstract

Katouzian (2016) asserts that Aryans came to symbolize identity within Iranian Aryanist discourse starting in the 19th century (Katouzian, 2016, p.35). Furthermore, Western analyses indicate that the concept of Aryans relates more to linguistic dimensions—especially Indo-Iranian languages—rather than purely racial attributes and should be understood in this context (Linton, 1958; Wiesehofer, 1999, p.14). Analyzing Iran's Aryanist historiography reveals that from the Alexandrian era through other historical texts, Aryanist and antiquarian discourses have functioned as tools for identity and political construction within Iranian history. These discourses, influenced by European Orientalist perspectives, Iranian antiquarian theories, and anti-Arab sentiments, have persisted into modern educational and social texts. Aryanist discourse became a central component of Iranian identity during the Pahlavi period, significantly impacting the Pahlavi government and its political and social figures (Katouzian, 2010). Ali-Asghar Hikmat emphasized the critical role of the Aryan race in achieving national unity and asserted that Reza Shah paid particular attention to this concept (Hikmat, 1973). Similarly, Mohammad Reza Pahlavi, in his book *Towards a Great Civilization* and his cultural policies, underscored the reconstruction of ancient Iran's glory, framing Iran's historical heritage as part of a universal legacy (Royal Court Documents). Colonel Jahangir Ghaem-Maghami analyzed the influence of the Pahlavi period's antiquarian discourse as it manifested in the national and racial emotions of Iranians, while Ja'far Shahid, in works like *The Fifty Years of the Pahlavi Era*, highlighted the importance of Aryan racial identity and its reproduction in maintaining an antiquarian order (Ghaem-Maghami, 1979; Shahid, 1976). This discourse was extensively reflected in the policies and historiography of the Pahlavi period. The emergence of the concept of "Iranian Civilization" was closely tied to Iran's social and political changes during the 19th century. Identity crises and Western colonialism prompted Iranians to redefine their identity and civilization. This discourse developed as a response to colonialism and a return to ancient Iran, with the goal of reconstructing national identity through ancient historiography. The concept of "Iranian civilization" was shaped by aggregations of concepts such as "Aryanism," "anti-Arabism," and "antiquarianism." Intellectuals such as Mirza Fathali Akhundzada and Mirza Agha Khan Kermani emphasized racial distinctions between Aryans and other groups, particularly Arabs, portraying ancient Iran as a period of cultural glory.

The Aryan-Semitic dualism was established within this discourse, framing Iran as the heritage of Aryan race and ancient culture, while presenting Islamic Iran's history as a period of decline. The Iranian civilization discourse was developed as a new ideological system, contrasting with Islamic history and opposing previous dominant narratives. This discourse became consolidated through the accumulation of the concepts of "Aryan" and "Semitic" in Iranian historiography and served as a core part of Pahlavi's cultural and educational policies. Efforts to promote the concept of

Iranian civilization during Mohammad Reza Shah's reign—especially through events like the 2,500-year celebration of the monarchy—exemplified this approach. These celebrations symbolized a return to ancient Iran and reinforced Aryanist discourse, indirectly legitimizing the Pahlavi regime. The concept of Iranian civilization not only reproduced ideas of "Aryanism" and "antiquarianism" but also directly opposed Islamic Iranian history, institutionalizing the Aryan-Semitic dualism within social and cultural policies under the Pahlavi regime. From a discursive analysis perspective, this demonstrates that Aryanist ideology functioned as a political tool, aimed at redefining Iranian identity and legitimizing the Pahlavi regime.

Anti-Arab Discourses as Determinative Frameworks of Modern Iranian Civilization

Anti-Arab discourses first reached hegemony within Iranian historiography through figures such as Mirza Fath Ali Akhundzada and Mirza Agha Khan Kermani during the Qajar period. Prior to this, such discourses were absent in Iran. These discourses emphasized hostility toward Arabs as the "Other" for Iranians, in particular.

CONCLUSION

The conclusion of the present study responds to the central question: What are the conditions of possibility for the emergence and discursive formation of the idea of Iranian civilization? and examines the processes of its production and continuity within Iranian historiography through a Foucauldian discourse analysis approach. The discourse of Iranian civilization emerged as a complex system of concepts, propositions, and signifiers within the context of historical, social, and political transformations. This discourse was theoretically formulated based on the Aryan-Semitic binary, drawing heavily on racialist propositions, anti-Arab sentiments, and antiquarianism. It defined Iranian identity in opposition to other civilizations, particularly Arab and Islamic civilization. The emergence of the discourse of Iranian civilization is the product of identity conflicts and social crises that shaped various periods of modern Iranian history. This discourse expanded in the late Qajar period and during the Pahlavi era, where it became embedded as both a tool of political policy and a means of historiographical authority in Iran. Foucauldian analysis reveals that this discourse contributed to the redefinition of Iranian identity through the reconstruction of history and emphasis on antiquarianism, Aryanism, and anti-Arabism. It assumed a confrontational stance against other cultures and civilizations, especially Arab culture. The discursive narrative of Iranian civilization was constructed through the accumulation of propositions and the Aryan-Semitic binary. This narrative depicted the Aryans' superiority over Islamic civilization and Arab culture, attributing "civilizational decline" to the mixing of cultures with Semitic influences. From this perspective, ancient Iran became a symbol of cultural glory and independence, while the Islamic period was represented as a period of cultural and civilizational decline. The discourse of Iranian civilization did not function solely as

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

a historical narrative but also served as a tool for redefining social, cultural, and political relationships. It acted as a knowledge-power system that solidified Iranian national identity in opposition to other civilizations and identities. In summary, the discourse of Iranian civilization emerged in response to identity crises and social transformations, rooted in antiquarianism and racialist propositions. It engaged in a conceptual confrontation between Aryan and Semitic-Islamic civilizations, thereby establishing a new discursive order within Iranian historiography. From a Foucauldian analytical perspective, this discursive formation represents a reproduction of power relations and social boundaries through the narrative of Iran's history and culture.

NOVELTY

The novelty of this paper lies in its exploration of the historical conditions that led to the emergence of the discourse on "Iranian civilization," using Michel Foucault's archaeological methodology. It identifies how racially-charged propositions emphasizing Aryan identity and anti-Arab sentiment shaped this discourse, which presents Aryans as successful in civilization-building while attributing decline to mingling with Semitic races. The study argues that this narrative redefined Iran's national identity and marginalized alternative narratives based on Islam and Arab culture. Ultimately, it shows how identity conflicts around the Aryan-Semite dichotomy have solidified the hegemonic status of the narrative of Iranian civilization in contemporary historiography.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest has been declared by the author(s).

BIBLIOGRAPHY

- Abbasi, M., & Ariayinia, M. (2009). Archaeology of Human Sciences in Postcolonial Discourse. *Journal of Iranian Cultural Research*, 2(2), 189-212. doi: 10.7508/ijcr.2009.06.009
- Abdizade, E. (2000). *Barrasi-ye Farāzhāyi az Tārix-e Irān Bāstān* [A Study of Excerpts from the History of Ancient Iran] (1st ed.). Tehran, Iran: Bāgh-e Andišāh Publišing.
- Adamiyat, F. (1970). *Andishehā-ye Mirzā Fat'ali Ākhundzāde* [The Ideas of Mirza Fath Ali Akhundzadeh] (1st ed.). Tehran, Iran: Khwarazmi Publishing.
- Adamiyat, F. (1978). *Andishehā-ye Mirzā Āghākhān Kermāni* [The Ideas of Mirza Agha Khan Kermani] (2nd ed.). Tehran, Iran: Payām Publishing.
- Ansari, A. M. (2012). *The Politics of Nationalism in Modern Iran*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9781139020978
- Ashraf, A. (2023). *Hoviyat-e Irāni, az Dowrān-e Bāstān tā Pāyān-e Pahlavi* [Iranian Identity, from Ancient Times to the End of the Pahlavi Era] (H. Ahmadi, Trans.). Tehran, Iran: Ney.
- Azarnag, A. (2011). *Tārrix-e Tamaddon* [History of Civilization]. Tehran, Iran: Ketābdār Publishing.
- Azimi, F. (2022). *Hoviyat-e Irān: Kāvoš dar Nemudhār-hā-ye Nāsyonālism: Didgāhi Madani* (4th ed.) [The Identity of Iran: Exploring the Charts of Nationalism: A Civil View]. Tehran, Iran: Agah.
- Balibar, E. (2015). *Nizādaparasti va Nāsyōnālism* [Racism and Nationalism] (H. Brain, Trans.). Internet Publishing Unit, Problematika Website.
- Bashiriyeh, H. (2022). *Tārrix-e Andišehā-ye Siyāsi dar Qarn-e Bistom, Andišehā-ye Mārkisisti* [History of Political Thought in the 20th Century, Marxist Thoughts] (Vol. 1, 18th ed.). Tehran, Iran: Ney.
- Bigdelou, R. (2001). *Bāstāngarā'i dar Tārrix-e Mo'āser-e Irān* [Antiquarianism in Contemporary Iranian History]. Tehran, Iran: Našr-e Markaz.
- Broujerdi, M. (2005). *Rošanfekrān-e Irāni va Gharb* [Iranian Intellectuals and the West] (J. Shirāzi, Trans.). Tehran, Iran: Farzān Publishing.
- Chand Tan az Khāvarsanāsān (1947). *Tamaddon-e Irāni* [The Iranian Civilization] (E. Behnam, Trans.). Tehran, Iran: Bonyāgh-e Tarjumah va Nashr-e Ketāb.
- Daryayi, T. (2017). *Šāhanšāhi-ye Sāsāni* [The Sassanid Empire] (M. Saghebfar, Trans.). Tehran, Iran: Qoqnūs Publishing.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Davis, D. (n.d.). *Iran and Aniran: The Shaping of a legend*. London: Palgrave Macmillan.
- Eliade, M. (2005). *Moqaddamei bar Falsafe'i az Tārrix; Ostureh, Bāzgašte Jāvdāne* [Introduction to a Philosophy of History; Myth, the Eternal Return] (B. Sarkarati, Trans.). Tehran, Iran: Tāhūri Publishing.
- Entekhabi, N. (2017). *Tārrixe Ārāyi-ye Pedarān-e Nāsyōnālism-e Irāni* [The History of the Ideologies of Iranian Nationalism's Fathers]. *Andisheh Pūyā Journal*, 47, 57-58.
- Esmailpour, A. (2008). *Ostureh, Bayān-e Namādin* [Myth, Symbolic Expression]. Tehran, Iran: Soroush Publishing.
- Foucault, M. (2005). *Nazm-e Goftār, Dars-e eftetāhi dar Collège de France* [The Order of Discourse, Opening Lecture at the Collège de France] (B. Parham, Trans.). Tehran, Iran: Āgāh.
- Foucault, M. (2019). *Tārix-e Jonun* (F. Valiyāni, Trans.) [History of Madness]. Tehran, Iran: Hermes.
- Frey, R. N. (1984). *Asr-e Zarrin-e Farhang-e Irān* [The Golden Age of Iranian Culture] (M. Rajabnia, Trans.). Tehran, Iran: Sorouš Publišing.
- Garthwaite, G. R. (2004). *Seyri dar Tārix-e Siyāsi-ye Irān az Šāhanšāhi-ye Haxāmāniši tā Konun* [A Journey Through the Political History of Iran from the Achaemenid Empire to the Present] (Gh. Alibabaei, Trans.). Tehran, Iran: Axtaran.
- Ghaem Maghami, J. (1969). *Yeksad-o- panjāh Sanad-e Tārixī az Jalāyeriyān tā Pahlavi* [One Hundred and Fifty Historical Documents from the Jalāyirids to the Pahlavi Period]. Tehran, Iran: Imperial Army Printing Press.
- Hekmat, A. A. (1973). *Sokhanrāni-hā-ye Pangomin Ejlāse-ye Hāmāyesh-e Tārrikh va Farhang-e Irān, Tārrikh va Farhang-e Irān dar Zamān-e Sāsāniān* [Speeches of the Fifth Session of the Conference on the History and Culture of Iran, History and Culture of Iran in the Sassanid Period]. Tehran, Iran: Ministry of Culture and Art, Department of Writing.
- Iqbāl Ashtiāni, A. (1948). *Irān-e Jonub-e Qarbi dar āghāz-e ohud-e tarixi* [West Sought Iran]. *Journal of Yādegār*, 5(6&7), 44-139.
- ISNA News Agency (January 16, 2022). *Darbāre-ye "Abiyāt-e mašhur-e ja'li, mansub va bahsbarangiz-e" Shāhnāme* [About the "famous, fake, attributed, and controversial verses" of the Shahname]. Retrieved from: <http://www.isna.ir/xdKSwb>

- Katoozian, H. (2011). *Irān, Jāme'e-ye Kutāh-modat va Se Maqāle-ye Digar* [Iran, a Short-Term Society and Three Other Essays] (A. Kuthari, Trans.). Tehran, Iran: Našr-e Ney.
- Katoozian, H. (2022). *Irāniān; Dowrān-e Bāstān tā Dowre-ye Mo'āser* [Iranians; From Ancient Times to the Contemporary Era] (H. Shahidi; 21st ed.). Tehran, Iran: Našr-e Markaz.
- Kermani, M. A. K. (2016). *Ayine-ye Sekandari* [The Mirror of Alexander] (A. Asghar Haqdār, Ed.). Tehran, Iran: Češmeh Publišing.
- Khorāsān Newspaper (January 8, 2022). *Xoruš aalayh-e mažlumiyat-e Ḥakīm-e Tūs* [The outcry against the martyrdom of Hakim Tūs]. Retrieved from: <https://www.pishkhan.com/news/253713>
- Kochouyan, H. (2005). *Tatavorāt-e Goftemāni-ye Howiyat-e Irān: Irān dar Kašākaš-e Tajaddod va Mā Ba'd-e Tajaddod* [The Discursive Developments of Iranian Identity: Iran in the Struggle Between Modernity and Postmodernity]. Tehran, Iran: Našr-e Ney.
- Lambton, A. (1993). *Tadāvum va taḥavvul dar tāriḫ-i miyān-yi Irān* [Continuity and Change in the Medieval History of Iran] (Trans. by Azhand, Y.) (1st ed.). Tehran, Iran: Ney.
- Malcolm, Sir J. (1983). *Tāriḫ-i Irān* [The History of Persia] (Trans. by Mirza Esma'il Heyrat; originally published in 1867). Tehran, Iran: Yesavoli Publishing.
- Mehr News Agency (December 22, 2017). *Hazf-e ebrāt-e "Ašhadu ann 'Aliyyan waliyy-ullah" az ketāb-darsi* [The removal of the phrase "I bear witness that Ali is the vicegerent of God" from the textbook]. Retrieved from: <http://www.mehrnews.com/xKxGD>
- Milner, A., & Browitt, J. (2006). *Darāmadi bar nazariyeh-yi farhangī-yi mu'āšir* [Introduction to Contemporary Cultural Theory] (J. Mohammadi, Trans.). Tehran, Iran: Qoqnoos Publishing.
- Mirza Qajar, J. (2019). *Nāmih-yi Khosravān* [The Letter of Kings: The Tale of Persian Monarchs - From the Ābādiyān to the End of the Sassanids, with Historical Illustrations] (1st ed.). Tehran, Iran: Pazineh Publishing.
- Mirzaei Mehr, A. A. (2024). *Bāstān-garā'i dar hunar-i Qājār* [Archaism in Qajar Art]. Tehran, Iran: Peykar Publishing.
- Mohammadi Malayeri, M. (2000). *Tāriḫ va farhang-i Irān dar dawran-i intiqāl az 'asr-i Sāsāni bih 'asr-i Islāmī* [The History and Culture of Iran During the Transition from the Sassanid to the Islamic Era], Vol. 1 (2nd ed.). Tehran, Iran: Tous Publishing.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Nöldeke, T. (1979). *Tārīkh-i Īrāniyān va 'Arab-hā* [The History of the Persians and Arabs] (A. Zaryab, Trans.). Tehran, Iran: National Monuments Association Publications.
- Nozari, E. (2014). *Tārīkh-i ijtimā'ī-yi Īrān az āghāz tā mashrūṭīyat* [The Social History of Iran from the Beginning to the Constitutional Era] (8th ed.). Tehran, Iran: Khoshesteh Publishing.
- Pahlavi, M. R. (1977). *Be Sūye Tamaddon-e Bozorg* [Toward the Great Civilization]. Tehran, Iran: Pahlavi Library Publishing.
- Parsamoghadam, R. (2022). *Tabbāršenāsi-ye Ide-ye Aqab-māndagi dar Irān (tā qabl az Maqṭa'e Enqelāb-e Islāmi)* [Genealogy of the Idea of Backwardness in Iran (Before the Islamic Revolution)]. Tehran, Iran: Faculty of Social Sciences, University of Tehran.
- Pigolfskiya, N. V. (2001). *Tārrīx-e Irān Bāstān* [The History of Ancient Iran] (M. Izadpanah, Trans.). Tehran, Iran: Mahvār Publishing.
- Pirniya, H. (Moshir al-Dowle) (2002). *Irān Bāstān yā Tārrīx-e Mofassal-e Irān-e Qadīm* (Vol. 1, 1st ed.) [Ancient Iran or the Detailed History of Ancient Iran]. Tehran, Iran: Zarrin Publishing.
- Pirniya, H. (Moshir al-Dowle) (2009). *Tārrīx-e Irān Qabl az Islām (Irān-e Qadīm) yā Tārrīx-e Moxtasar-e Irān tā Enqerāz-e Sāsāniyān (3rd ed.)* [The History of Iran Before Islam (Ancient Iran) or A Brief History of Iran Until the Fall of the Sassanids]. Tehran, Iran: Dabir Publishing.
- Pirniya, H. (Moshir al-Dowle), & Ashtiyani, E. (2019). *Tārrīx-e Kāmel-e Irān (Az ebtedā tā enqerāz-e Qājāriyeh)* [Complete History of Iran (From the Beginning to the Fall of the Qajars)]. Tehran, Iran: Par Publishing.
- Safa, Z. (1976). *Seyri dar Tārrīx-e Zaban-hā va Adab-e Irāni* [A Journey through the History of Iranian Languages and Literature]. Tehran, Iran: High Council for Culture and Art, Center for Studies and Cultural Coordination.
- Sāzmān-e Pažūheš va Barnāme Rizi-ye Āmuzeši (2014). *Ketāb-e Darsi-ye Motāle'āt Ejtemā'i, Pāyae-ye Haštom Doreh-ye Awwal-e Motavasseteḥ* [Textbook of Social Studies, Grade 8, First Cycle of Secondary School]. Tehran, Iran: Office of Curriculum Development, General and Theoretical Secondary Books.
- Shahid, J. (1976). *Panjāheh Pahlavi... va Sadeh-hā-ye Melli-garā'i* [The Pahlavi Fifty... and the Centuries of Nationalism]. Tehran, Iran: Daftar-e Farhangi-ye Darbar-e Šāhanšāhi.
- Tabrizi (Mashir al-Dawlah), Mirzā Yūsuf Khān (2013). *Resāle-ye Yek Kaleme [A Treatise on a Single Word]* (B. Momeni, Ed.). Tehran, Iran: Bal.

- Tavakkoli Toroghi, M. (2018). *Tajaddod-e Būmi va Bāzandiši-ye Tārix* [Indigenous Modernity and Reconsideration of History]. Tehran, Iran: Ketāb-e Irān Nāmag.
- Wiesehöfer, J. (1999). *Īrān-i bāstān* [Ancient Iran: From 550 BCE to 650 CE] (M. Soqibfar, M. Trans.; 3rd ed.). Tehran, Iran: Qoqnoos Publishing.
- Zarrinkoob, A. H. (1998). *Tārix-e Mardom-e Irān (Irān qabl az Islām, Kešmakeš bā godrat-hā)* [History of the People of Iran (Pre-Islamic Iran, Struggle with Powers)]. Tehran, Iran: Amir Kabir Publishing.
- Zia Ebrahimi, R. (2016). Self-Orientalization and Dislocation: The Uses and Abuses of the 'Aryan' Discourse in Iran. *Iran Nameh*, 30(4), 104-143.
- Ziya Ebrihimi, R. (2017). *Peydāyeš-e Nāsyonālism-e Irāni: Nežād va Siyāsāt-e Bijāsāzi* [The Emergence of Iranian Nationalism: Race and the Politics of Displacement] (H. Afshar, Trans.). Tehran, Iran: Našr-e Markaz.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

مقاله پژوهشی

شرایط امکانی پیدایش و صورت‌بندی روایت گفتمانی «تمدن ایرانی» در افق تاریخی عصر جدید

رضا پارسامقدم^۱

دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۱؛ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۴

چکیده

پیدایش و صورت‌بندی نظری روایت گفتمانی «تمدن ایرانی» به مثابه لحظات آغازین تولد و پیدایش روایت گفتمانی (درجه صفر) ناظر به هسته‌های سامان‌بخش نظام دانش-قدرت است که منجر به شکل‌گیری بنیادهای نظری «تمدن ایرانی» شده است. با شناسایی و تحلیل درجه صفر این روایت گفتمانی، لحظات آغازین و یکدست این روایت (لحظاتی که فاقد تمایز و تفکیک هستند) آشکار می‌شوند. این تحلیل، مشابه رویکردی است که فوکو در تاریخ جنون به کار می‌گیرد. در پی این فرایند، نظم گفتمانی جدیدی شکل می‌گیرد که نتیجه مستقیم انباشت و تراکم گزاره‌ها پیرامون این روایت گفتمانی است. مراد از این انباشت و تراکم، به‌طور مشخص انباشت گزاره‌های نژادگرایانه [آریایی]، عرب‌ستیزانه و باستان‌گرایانه است؛ گزاره‌هایی که حسرت بازگشت به شکوه و عظمت ازدست‌رفته ایران باستان را به مثابه دال‌های مرکزی روایت گفتمانی «تمدن ایرانی» برجسته می‌سازند. این انباشت و تراکم، بنیان‌های نظری و تئوریک «تمدن ایرانی» را شکل داده و در چارچوبی دیرینه‌شناسانه، به صورت «روایت گفتمانی تمدن ایرانی» تکوین یافته است. انباشت این گزاره‌ها حول محور روایت گفتمانی تمدن ایرانی، نظم گفتمانی جدید پدید آورد که تا پیش از آن در درجه صفر این روایت وجود نداشت. این نظم گفتمانی با صورت‌بندی دوگانه‌ای از آریایی [ایرانی] و سامی [عربی] به مثابه بنیان نظری تمدن ایرانی، زمینه را برای شکل‌گیری روایت گفتمانی تمدن ایرانی فراهم کرد. در این چارچوب گفتمانی، «موفقیت در تمدن‌سازی» به جوامع آریایی نسبت داده شد، درحالی‌که «انحطاط تمدنی» به اختلاط یا آمیزش نژاد آریایی با نژادهای دیگر، به‌ویژه سامی، منتسب گردید. منازعات هویتی پیرامون دوگانه آریایی-سامی، زمینه شکل‌گیری این صورت‌بندی گفتمانی را فراهم آورد. در نهایت، به‌واسطه انباشت و تراکم گزاره‌ها حول این دوگانه، روایت گفتمانی تمدن ایرانی در تاریخ‌نگاری معاصر ایران به گفتمانی هژمونیک بدل شد و به‌طور مداوم بازتولید و تداوم یافت.

کلیدواژه‌ها: تمدن ایرانی، صورت‌بندی گفتمانی، باستان‌گرایی، عرب‌ستیزی، دوگانه آریایی-سامی

۱. دانش‌آموخته دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، ایران
✉ parsamoghadamreza@yahoo.com

۱. مقدمه و بیان مسئله

منازعات هویتی در ایران معاصر، نقش مهمی در شکل‌دهی به گفتمان‌های اجتماعی و فرهنگی ایفا کرده‌اند. این منازعات در تقابل با گفتمان تمدن ایرانی قرار دارند و نمایانگر تمایزهایی‌های هویتی هستند که اکنونیت روایت‌های گفتمانی تمدن ایرانی را تحت تأثیر قرار داده‌اند. این تحولات در عرصه‌های آموزشی و رسانه‌ای، به‌ویژه در تفسیر و بازتعریف هویت ایرانی، پررنگ‌تر شده است. منازعات هویتی در ایران نمایانگر فرآیندهای پیچیده‌ای از تمایزهایی هویتی هستند که تأثیر زیادی بر گفتمان‌های تمدن ایرانی دارند. این تضادها موجب شکل‌گیری تفاسیر متفاوت از تاریخ و هویت ایرانی شده و باعث تغییرات درک عمومی از تمدن ایرانی می‌شود. در این پژوهش، هدف بررسی تأثیر این منازعات بر شرایط امکانی تاریخی پیدایش و صورت‌بندی گفتمانی روایت «تمدن ایرانی» است. به عبارات دیگر، شرایط تاریخی ای که امکان ظهور این شکل از روایت گفتمانی (و نه شکل دیگر) را فراهم کرده است مطمح نظر می‌باشد. در ادامه ناظر به تاریخ اکنون تمدن ایرانی ذیل شکل‌گیری منازعات گفتمانی و تقریر محل نزاع به طور قراردادی دو نمونه منازعه هویتی (اول و دوم)^۱ را طرح خواهیم کرد.

منازعه هویتی اول مربوط به حذف عبارت «أَشْهَدُ أَنْ عَلِيًّا وَلِيُّ اللَّهِ» از کتاب درسی «احکام پسران دوره متوسطه» می‌باشد: خبرگزاری مهر در دی‌ماه ۱۳۹۶ گزارش داد که عبارت «أَشْهَدُ أَنْ عَلِيًّا وَلِيُّ اللَّهِ» به‌طور سهوی از کتاب احکام پسران دوره متوسطه حذف شده است. این موضوع منجر به عذرخواهی آموزش و پرورش لرستان، جمع‌آوری کتاب‌ها و استعفای دو کارمند این اداره شد. واکنش‌های کاربران به این خبر، از تشکر بابت عذرخواهی تا درخواست برخورد قاطع با عاملان این اشتباه، نشان‌دهنده حساسیت بالای افکار عمومی به مبانی دینی و هویتی بود. این بازتاب‌دهنده منازعات هویتی دینی است که در فضای عمومی ایران برجسته شده است. چنانکه از گزاره‌های

۱. در ابتدا لازم به توضیح است که شاید قدری این‌گونه بیان مسئله کردن نامتعارف به نظر آید ولی چون قصدمان بیان «تاریخ اکنون» موضوع تحقیق است، بیان مسئله‌مان را با ذکر دو نمونه منازعه هویتی تحت عنوان (منازعه هویتی اول) و (منازعه هویتی دوم) آغاز خواهیم نمود.

مزبور پیداست، گفتارهایی که پیرامون این اقدام (حذف «أشهدُ أن علياً وليَّ الله») از کتاب درسی) رقم خورده است، گویای این است که منازعاتِ هویتی جریان‌های هویتی (در اینجا هویت دینی) همچنان در بین ایرانیان جریان دارد و نمایانگر اکنویتیتمایزبایی هویتی ایرانیان است. این تمایزبایی‌های هویتی است که اکنویتیتمایزبایی هویتی ایرانی را شکل می‌دهد. اینکه حذف «أشهدُ أن علياً وليَّ الله» از کتاب درسی عمدی یا سهوی بوده مسئله دیگری است و موضوع بحث ما نیست. در اینجا مقصود ما، توجه و اشاره به انباشت و تراکم گزاره‌ها پیرامون یک نمونه «منازعه هویتی» جریان‌های هویتی است. برای روشن‌تر شدن بحث، در ادامه از چگونگی انباشت و تراکم گزاره‌ها پیرامون یک نمونه منازعه هویتی دیگر سخن خواهیم گفت.

منازعه هویتی دوم مربوط جعلیات منتسب به شاهنامه فردوسی است: در دی‌ماه ۱۴۰۰، خبرگزاری ایسنا از انتشار بیت‌های جعلی منتسب به شاهنامه فردوسی در فضای مجازی خبر داد. این ابیات، از جمله مصرع‌های مشهوری چون «بسی رنج بردم در این سال سی / عجم زنده کردم بدین پارسی»، توسط صفحه‌ای منسوب به شفیعی کدکنی، جعلی اعلام شد. واکنش‌ها به این مسئله، از خروش علیه «مظلومیت حکیم توس» در روزنامه خراسان تا تأکید بر حفظ اصالت شاهنامه، بیانگر منازعات هویتی جریان‌های باستان‌گرایانه در ایران معاصر بود. این دو نمونه نشان می‌دهند که منازعات هویتی اسلامی (شیعی) و پیشااسلامی (باستان‌گرایی) همچنان در تاریخ معاصر ایران جاری‌اند و اکنویتیتمدن ایرانی را به‌عنوان موضوعی هم‌زمان تاریخی و روزمره بازتاب می‌دهند. این منازعات، «ریشه‌ای تاریخی دارند و از زمان صفویان در قرن دهم هجری تاکنون، دو روایت هویتی اسلامی و باستانی در کنار یکدیگر شکل‌دهنده اجتماع ایرانیان بوده‌اند» (مظفری، ۱۴۰۰، ۵۴). مسئله تمدن ایرانی، نه صرفاً ناظر به تاریخ کهن، بلکه امری جاری در زندگی روزمره ایرانیان است که دغدغه‌های هویتی آنان را نمایان می‌سازد. بررسی این منازعات، به‌ویژه از منظر تحلیل گفتمان فوکویبی، معطوف به کاوش در گفتمان‌های شکل‌دهنده این پدیده‌ها است، بی‌آنکه لزوماً به صحت یا سُقم

این گزاره‌ها پردازد. این دو نمونه منازعه هویتی به مثابه پویایی جریان‌های هویتی اسلامی (شیعی) و پیشااسلامی (باستان‌گرایی) برجسته شده‌اند که هر دو، اکنونیت مسئله تمدن ایرانی را نشان می‌دهند.

۲. چارچوب نظری

چارچوب نظری و روش‌شناختی مقاله حاضر بر دیرینه‌شناسی فوکویایی استوار است. دیرینه‌شناسی، رویکردی تاریخی محسوب می‌شود که بر مطالعه فرایندهای شکل‌گیری، تحول و دگرگونی گفتمان‌ها تمرکز دارد.

فوکو بر این باور بود که گفتمان‌ها نه تنها بازتاب‌دهنده واقعیت‌ها هستند، بلکه در شکل‌دهی به واقعیت‌های اجتماعی و سیاسی نیز نقش اساسی ایفا می‌کنند. با تکیه بر روش دیرینه‌شناسی فوکوی، این پژوهش به بررسی نحوه شکل‌گیری، تحول و بازتولید گفتمان‌ها در تاریخ و ساختارهای اجتماعی می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه این گفتمان‌ها قدرت‌های اجتماعی و سیاسی را مشروعیت می‌بخشند. برای تحلیل دقیق‌تر روند شکل‌گیری و تحول روایت گفتمانی «تمدن ایرانی»، عوامل تاریخی و فرهنگی مدنظر قرار گرفته‌اند. در چارچوب رویکرد دیرینه‌شناسانه، این مقاله به مطالعه نخستین صورت‌بندی گفتمانی ایده «تمدن ایرانی» می‌پردازد. هدف این رویکرد، بازگشت به درجه صفر تاریخی است؛ یعنی لحظه‌ای که مسئله برای نخستین بار به‌عنوان یک گفتمان ساختارمند مطرح می‌شود. برخلاف نگرش تاریخ‌نگارانه رایج و مرسوم (تاریخ‌نگاری سنتی) که ریشه‌های تمدن ایرانی را به دوران هخامنشیان یا ساسانیان بازمی‌گرداند، این پژوهش با اتکا به تاریخ‌نگاری فوکوی و تمرکز بر تاریخ اکنون، بر شناسایی لحظات آغازین انباشت و تراکم گزاره‌هایی تمرکز دارد که ایده تمدن ایرانی را در تاریخ‌نگاری معاصر شکل داده‌اند. مدعای اصلی مقاله این است که ایده «تمدن ایرانی» به مثابه یک گفتمان و روایت گفتمانی نه محصول تاریخ ایران باستان، بلکه حاصل تاریخ‌نگاری متأخر ایرانی و بازنمایی‌های نوین آن است. این گفتمان از دل

گفتارهای «باستان‌گرایانه»، «عرب‌ستیزانه» و «نژادگرایانه» پدید آمده که خود، بر ساخت تاریخ‌نگاری معاصر هستند. درجه صفر این گفتمان به طرح دوگانه «آریایی - سامی» بازمی‌گردد، مفهومی که در تاریخ‌نگاری متأخر شکل گرفته و به تدریج به یک گفتمان فراگیر و مسلط بدل شده است. از منظر دیرینه‌شناسی، این گفتمان با برجسته‌سازی شکوه و افتخارات دوران باستان ایران و درعین حال انتقال معنای این دوران به وضعیت اکنون، نظمی گفتمانی را ایجاد کرده که پیش از آن وجود نداشت. به تعبیر آلتوسر، این ایده به «وحدت خاص یک فرماسیون نظری یا پروبلماتیک» (بشیریه، ۱۴۰۱، ۳۷۶) تبدیل شده و به‌عنوان نظامی گفتمانی در تاریخ‌نگاری ایرانی تثبیت شده است.

پرسش اساسی این پژوهش آن است که «شرایط امکانی پیدایش و صورت‌بندی گفتمانی ایده تمدن ایرانی چه بوده و این نظام گفتمانی جدید از طریق انباشت و تراکم چه گفتارهایی شکل گرفته است؟» همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، مدعای اصلی مقاله حاضر این است که روایت گفتمانی تمدن ایرانی محصول تاریخ‌نگاری مدرن است و به‌جای آنکه مفهومی پیشینی و تاریخی باشد، ایده‌ای نوظهور است که در تعامل با شرایط اجتماعی و سیاسی معاصر بازتولید شده است. این تمایز میان رویکرد دیرینه‌شناسانه و رویکردهای صرفاً تاریخ‌نگارانه (سنتی)، ماهیت پژوهش را روشن‌تر می‌کند. در رویکرد دیرینه‌شناسی، بررسی صدق و کذب گزاره‌ها محل تأکید نیست؛ بلکه تمرکز اصلی بر شناسایی و تحلیل منازعات هویتی ناظر به «تاریخ اکنون» است. این منازعات، به‌ویژه در قالب هویت‌های باستان‌گرایانه و نژادگرایانه آریاگرایانه، نه تنها پدیده‌ای تاریخی، بلکه بخشی از «تاریخ اکنون» به شمار می‌آیند که در زیست روزمره ایرانیان معاصر بازتولید می‌شوند. بر اساس این دیدگاه، مسئله تمدن ایرانی و شکل‌گیری روایت گفتمانی آن، نتیجه تعامل میان «پیشاتاریخ» و «تاریخ اکنون» است. در این فرایند، پیشاتاریخ به‌مثابه عنصری هویتی، نظم گفتمانی معاصر را تحت تأثیر قرار داده و روایت تمدن ایرانی را شکل می‌دهد. این منازعات هویتی در واقع بازتاب و محصول صورت‌بندی‌های گفتمانی‌اند که به تعبیر فوکو، نظام‌های قدرت-دانش را تولید و تقویت

می‌کنند. به گفته فوکو، قدرت نه تنها گفتمان‌ها و دانش را شکل می‌دهد، بلکه تولیدکننده لذت است و به خلق و بازتولید گفتمان‌ها یاری می‌رساند (میلنر و براویت، ۱۳۹۶، ۱۶۹). بنابراین، روایت گفتمانی تمدن ایرانی نه صرفاً بازتابی از تاریخ گذشته، بلکه محصولی از فرایندهای گفتمانی است که در تعامل با قدرت، دانش و منازعات هویتی معاصر شکل گرفته و تداوم یافته است.

۳. روش‌شناسی

پژوهش حاضر به تحلیل ایده «تمدن ایرانی» و فرایند شکل‌گیری صورت‌بندی گفتمانی آن می‌پردازد و به نقطه‌ای توجه دارد که در آن، مرزبندی میان پیدایش این ایده با پیش از آن دیگر محو می‌شود و به وضعیت «درجه صفر» می‌رسد. مفهوم «درجه صفر» که فوکو در تاریخ جنون معرفی کرده است، به مرحله‌ای اشاره دارد که تمایزات و تفکیک‌ها هنوز به‌طور کامل شکل نگرفته‌اند؛ مانند دورانی که مرزبندی میان عقل و جنون وجود نداشت و این دو مفهوم به شکلی یکپارچه و درهم‌تنیده بودند (فوکو، ۱۳۹۸، ۲).

در این راستا، پژوهش حاضر به شناسایی و تحلیل گفتارهای نژادی «عرب‌ستیزانه»، «باستان‌گرایانه» و «آریاباورانه» می‌پردازد که در تاریخ‌نگاری ایرانی به منصفه ظهور رسیده‌اند. این گفتارها، به‌عنوان دال‌های مرکزی، بخش‌های اولیه و آغازین روایت گفتمانی تمدن ایرانی را تشکیل می‌دهند و نقش اساسی در شکل‌گیری و تداوم صورت‌بندی گفتمانی آن ایفا کرده‌اند. در بخش یافته‌های پژوهش، تلاش می‌شود برحسب تحلیل گفتمان فوکویی به پرسش محوری نوشتار حاضر پاسخ داده شود: چه شرایط امکانی منجر به پیدایش و صورت‌بندی گفتمانی ایده «تمدن ایرانی» گردیده و چگونه از طریق انباشت و تراکم این گفتارها، نظام گفتاری جدیدی به وجود آمده است؟ این تحلیل نه تنها به کشف مکانیسم‌های زبانی و گفتمانی که در پس‌زمینه این روندهای تاریخی قرار دارند، کمک می‌کند، بلکه چشم‌اندازی نوین به درک فرایندهای پیچیده‌ای می‌افکند که در طول زمان موجب تقویت و تثبیت این صورت‌بندی گفتمانی شده‌اند.

۴. یافته‌های تحقیق

۴-۱. گفتارهای عرب‌ستیزانه به‌مثابه چارچوب‌های تعیین‌بخش تمدن ایران معاصر

گفتارهای عرب‌ستیزانه برای نخستین بار از خلال گفتارهای میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا آقاخان کرمانی در افق تاریخی عصر جدید در تاریخ‌نگاری ایرانی هژمونیک شد. پیش از این دو، چنین صورت‌بندی گفتمانی در ایران وجود نداشت. برخی منورالفکران دوره قاجار، در نقد هویت موجود، دشمنی جدیدی با اعراب به‌عنوان «دیگری» ایرانیان ایجاد کردند (کچوئیان، ۱۳۸۴، ۹۰)؛ اما این گفتمان به‌صورت گسترده و نظام‌مند شکل نگرفت. حتی در میان روشنفکران برجسته دوره رضاخان، مانند سید حسن تقی‌زاده و محمدعلی فروغی، «عرب‌ستیزی» و «نفی اسلام» به‌عنوان بخشی از گفتمان مطرح نبود. به‌عنوان نمونه، تقی‌زاده در مقاله‌ای در مجله یادگار (۱۳۲۸) با عنوان «تاریخ زردشت» بر لزوم پرهیز از تمایلات ملی‌گرایانه در تحقیقات علمی تأکید می‌کند و از هژمونی گفتارهای نژادگرایانه انتقاد می‌نماید. او با اشاره به ستایش نژاد خود، آن را ناشی از مبالغات بی‌اساس می‌داند و بر پژوهش‌های علمی بی‌طرفانه تأکید می‌کند. تقی‌زاده حتی در نقد «انحطاط» ایران، با وجود حسرت نسبت به عظمت ایران باستان، از ارائه راه‌حل‌های عرب‌ستیزانه یا رمانتیک خودداری کرده و بر اصلاحات قانونی و مدنی تأکید داشته است: «ایران در هیچ تاریخی به حال اضطراب و بحران امروزه‌اش نیفتاده... این کشور که از اقدم دول عالم است، به دنبال شکل‌گیری یک حکومت قانونی قوی است که نفوذ آن به تمام نقاط مملکت برسد» (به‌نقل از: بروجردی، ۱۳۸۴، ۴۶). باین‌حال، ترویج ایدئولوژی «ضد عرب» در ایران، به‌ویژه پس از جنگ جهانی اول، موجب شد که ملی‌گرایان ایرانی در فرایند هویت‌سازی، بر عناصر زبان و تاریخ ایران باستان تأکید کنند و اسلام را به‌عنوان بخشی از هویت ایرانی نادیده بگیرند یا حتی آن را عامل عقب‌ماندگی ایران قلمداد کنند. این روند، از خلال گفتارها و مکتوبات منورالفکرانی چون آخوندزاده و آقاخان کرمانی، توسط طیف وسیعی از شاعران، نویسندگان و روزنامه‌نگاران گسترش یافت و به‌رواج گفتمان ناسیونالیستی مبتنی بر شکوه و افتخارات ایران باستان در جامعه انجامید (بروجردی، ۱۳۸۴، ۴۶).

۲-۴. گفتارهای عرب‌ستیزانه و نابودی میراث ساسانیان

گفتارهای عرب‌ستیزانه‌ای که در آرای افرادی چون آخوندزاده و کرمانی نمود پیدا کرده‌اند، بر نابودی کامل فرهنگ و تمدن ساسانی پس از ورود اعراب به ایران تأکید دارند. این گفتمان‌ها به‌عنوان حاملان نظم گفتمانی بر مبنای «یغما رفتن همه‌چیز» پس از سقوط ساسانیان عمل می‌کنند. باین حال، تحلیل جین رالف گارثویت نشان می‌دهد که علیرغم شکست نظامی و زوال سیاسی ساسانیان، فرهنگ سیاسی ایران و اندیشه فرمانروایی جهانی نه‌تنها از بین نرفته بلکه در برخی موارد تقویت شده است (به نقل از: ضیاء‌ابراهیمی، ۱۳۹۶، ۱۷۱). ضیاء‌ابراهیمی نیز بر بی‌اساس بودن ادعای نابودی کامل ادبیات پیش از اسلام توسط مسلمانان تأکید می‌کند (ضیاء‌ابراهیمی، ۱۳۹۶، ۱۷۱). این نظر از سوی نویسندگانی چون نوذری نیز تأیید شده است که بر این باورند ورود اسلام به ایران نه‌تنها منجر به نابودی فرهنگ ایرانی نشد، بلکه زمینه‌ساز خلق فرهنگی ترکیبی از اسلام و ایران شد (نوذری، ۱۳۹۳، ۹۵). ریچارد فرای نیز به رد نظریات مبنی بر نابودی کامل فرهنگ ایرانی پرداخته و به تعامل میان فرهنگ ایرانی و اسلامی اشاره می‌کند. او اذعان دارد که ایران اسلام را پذیرفت؛ اما آن را با ویژگی‌های فرهنگی ایرانی بازتعریف کرد. زبان فارسی نیز از طریق ترکیب واژگان و عروض عربی غنا یافت (فرای، ۱۳۶۳، ۱۹). زرین‌کوب همچنین به این نکته اشاره می‌کند که با وجود پذیرش اسلام، زبان و آداب‌ورسوم ایرانی همچنان حفظ شدند و حتی به مسلمانان غیرایرانی نیز انتقال یافتند (زرین‌کوب، ۱۳۷۷، ۲۲۵). دومزیل نیز تأکید دارد که روح ملی ایرانی در دوران تسلط اعراب و مغولان پابرجا باقی ماند و از طریق حماسه‌ها و ادبیات تقویت شد و در دوره‌هایی چون سلجوقیان به اوج خود رسید (چند تن از خاورشناسان، ۱۳۴۶، ۴۶).

در همین راستا، لمبتون به این نکته اشاره می‌کند که اسلام نتوانست ساختارهای اجتماعی ایران را به‌طور کامل دگرگون کند و بسیاری از این ساختارها در تمدن اسلامی جذب و بازتعریف شدند (لمبتون، ۱۳۷۲، ۷). محمدی ملایری نیز تصریح می‌کند که تفکیک تاریخ ایران به دو دوره پیش از اسلام و دوران اسلامی با مرزهای مجزا، نادرست

است؛ زیرا ارزش‌ها و عناصر تمدنی ایران در دوره اسلامی نیز استمرار یافته‌اند (ملایری، ۱۳۷۹، ۶). در نهایت، تمدن ایرانی نه تنها در شکل‌گیری تمدن اسلامی نقش اساسی ایفا کرد، بلکه بخش بزرگی از ویژگی‌های تمدن کهن خود را به شرق جهان اسلام منتقل ساخت (آذرنگ، ۱۳۹۰، ۱۳۴).

۳-۴. جلال و شکوه ساسانیان به‌مثابه بنیادهای نظری - تمدنی باستان‌گرایانه در ایران پیگولوسکایا^۱ (۱۳۸۰) در چارچوب گفتمان باستان‌گرایانه، درباره عظمت و شکوه ساسانیان چنین می‌نویسد: «غنا و عظمت فرهنگ و تمدن مادی عهد ساسانیان وصف‌ناپذیر است» (پیگولوسکایا، ۱۳۸۰، ۲۴۰). در اینجا، با پیروی از روش دیرینه‌شناسانه، هدف ما تأیید یا رد صحت این گزاره‌ها نیست، بلکه توجه ما به لحظات گفتمانی شدن این سخنان، انباشت و تراکم گزاره‌ها پیرامون آن‌ها و شکل‌گیری گفتمان آن در گفتارهای باستان‌گرایانه است. بازنمایی شکوه و عظمت ساسانیان در تاریخ‌نگاری ایرانی، بی‌توجه به صحت یا زیاده‌گویی‌های موجود، به‌طور ضمنی در پی آن است که به‌عنوان بنیان نظری تمدن ایرانی، تاریخ‌نگاری ایرانی را یکدست و یکپارچه در چارچوب خود قرار دهد.

تورج دریایی (۱۳۹۶)، پس از تحلیل دقیق دوران «ایران باستان»، به هژمونیک بودن تاریخ‌نگاری در زمینه «ایران باستان» و بازنمایی آن اشاره می‌کند: «اکثر ایرانیانی که درباره ایران باستان پژوهش کرده‌اند، رویکرد و نگاهی ناسیونالیستی به گذشته ایران داشته‌اند و به عظمت شاهنشاهی هخامنشی یا شاهنشاهی ساسانی یا زوال تاریخ ایران باستان و حمله اعراب توجه کرده‌اند؛ اما کمتر پژوهشگر ایرانی دوران تاریخ ایران باستان را که چندان شکوهمند نبوده، بررسی کرده است» (دریایی، ۱۳۹۶، ۵۶).

دریایی، یکی از مورخان برجسته و جوان ایرانی که به‌طور اختصاصی پیرامون «تاریخ ساسانیان» تحقیق کرده است، خود نیز در اعترافی شخصی به هژمونیک بودن تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی و حسرت از دست‌رفته گذشته باشکوه ایران اشاره می‌کند:

1. Pigolfskiya

«من نیز در جوانی با حب وطن و متأثر از ایده عظمت ایران در دوره باستان، تمام فکر و ذکرم این بود که شاهنشاهی ساسانی که قدرت بزرگ جهان در قرن هفتم میلادی بود، چگونه در برابر اعراب فروپاشید» (دریایی، ۱۳۹۶، ۵۶).

۴-۴. ناسیونالیسم رمانتیک؛ حامل نظمِ گفتمانی روایت تمدن ایرانی

آخوندزاده، جلال‌الدین میرزا و میرزا آقاخان کرمانی به‌عنوان تاریخ‌نگاران پیش‌گام در دوره پیشامشروطه، در زمره پیشروان جریان موسوم به ناسیونالیسم رمانتیک قرار می‌گیرند. این جریان که بر اساس تصویر ایران‌زمین و غرور نژادی شکل گرفت، تأثیر چشمگیری بر ذهن و زبان روشنفکران ایرانی در نیمه اول سده بیستم داشت و در نهایت به یکی از ارکان ایدئولوژی سلطنت پهلوی، یعنی «ناسیونالیسم آریایی - نوهخامنشی»، تبدیل شد (انتخابی، ۱۳۹۶، ۵۷). در واقع «عشق به ایران باستان و بیزاری از تازیان» دو پایه اصلی ناسیونالیسم رمانتیک ایرانی بودند. در نیمه اول سده نوزدهم، ترجمه آثار تاریخی اروپایی، کشفیات باستان‌شناسی و مطالعه سنگ‌نوشته‌های باستانی موجب شد تا توجه ایرانیان به گذشته کشورشان بیشتر شود؛ پیش از آن، بسیاری از مردم ایران از تاریخ و گذشته سرزمین خود، آگاهی درستی نداشتند. در این زمینه، آدمیت نیز اشاره می‌کند که عشق به گذشته پرافتخار ایران «داروی مسکن درد در ماندگی تاریخی» بود (آدمیت، ۱۳۵۷، ۱۱۹).

توکلی طرقی (۱۳۹۷) در اثر خود تجدد بومی و بازان‌دیشی تاریخ، به‌ویژه به زمینه‌سازی فرهنگی و تاریخی در سده‌های ۱۲ و ۱۳ هجری قمری/ ۱۸ و ۱۹ میلادی اشاره می‌کند و می‌نویسد: «رویارویی فرهنگی با هند و فرنگ، سبب شد تا مفهوم «ایران» و «ملت» در تاریخ‌نگاری و گفتمان سیاسی ایران بازپردازی شود. این «ایران» نوپرداخته که از پیوند متون کهن و آثار باستانی شکل گرفته بود، نحوه جدیدی برای بازتولید و گزارش گذشته زبان و فرهنگ ایرانی فراهم آورد و تاریخ‌نگاری ایران، مدار جدیدی را جایگزین تاریخ‌نویسی اسلامی کرد. در این چارچوب، گذشته‌ای که تا پیش از آن خاموش و فراموش شده بود، اکنون به‌عنوان گذشته‌ای پرشکوه و پرآوازه به تصویر کشیده شد» (توکلی طرقی، ۱۳۹۷، ۱۳).

پیدایش ناسیونالیسم، به‌ویژه در شرق، همواره با گرایش به بازگشت به اصل و جستجوی گذشته‌های پرافتخار و ازدست‌رفته همراه بوده است. توکلی طرقي این پدیده را «تاریخ‌آرایی» می‌نامد. تاریخ‌آرایی در آثار جلال‌الدین میرزا قاجار و میرزا آقاخان کرمانی، تحت تأثیر کتاب‌هایی مانند دساتیر و دبستان مذاهب که نوشته‌های فرقه نوزرتشی و التقاطی آذرکیوان هم‌زمان با شاه‌عباس اول بودند، ابعاد اغراق‌آمیزی پیدا کرده است. این تاریخ‌آرایی به‌ویژه تحت تأثیر دیدگاه‌های قوم‌مدارانه و نژادگرایانه‌ای که از نیمه سده نوزدهم در اروپا در رابطه با «نژاد آریایی» شکل گرفت، به سمت گفتمان برتری نژادی متمایل شد (انتخابی، ۱۳۹۶، ۵۸).

۴-۵. تلاقی اسطوره و تاریخ در بنیان‌های نظری تمدن ایرانی

اسطوره ضحاک ماردوش می‌تواند به‌عنوان نقطه آغازین در شکل‌گیری روایت نظری «تمدن ایرانی» از پیوند میان «اسطوره» و «تاریخ» در نظر گرفته شود. روایت اسطوره‌ای ضحاک، با تکیه بر دوگانه «آریایی» و «سامی»، گفتمان‌های قابل‌توجهی را در فضای فرهنگی آن زمان به وجود آورد، به‌ویژه در زمینه تفاوت‌های فرهنگی و نژادی میان آریایی‌ها و سامیان. یکی از مباحث اصلی در این زمینه، جایگاه اسطوره در میان آریایی‌ها بود؛ به‌طوری‌که آریایی‌ها آن را ویژگی مثبت و برتری می‌دانستند، درحالی‌که نبود چنین ویژگی‌های در میان سامیان، نوعی برتری‌جویی نژادی را به نمایش می‌گذاشت. در این چارچوب، روایت اسطوره‌ای ضحاک به‌طور ضمنی به‌عنوان نوعی تاریخ‌نگاری برای توضیح گفتمان تمدن ایرانی به خدمت گرفته شد. این پیوند میان اسطوره و تاریخ به‌ویژه در مجله «یادگار» (۱۹۴۴-۱۹۴۹) که به سردبیری عباس اقبال آشتیانی منتشر می‌شد، نمایان است. در شماره ششم و هفتم این مجله که در سال ۱۳۲۷ ش. منتشر شد، جنگ‌های تاریخی ایران با اقوام سامی‌زبان و دیگر ملت‌های «پست» مورد توجه قرار گرفته است. این روایت، به‌ویژه در اشاره به اسطوره ضحاک ماردوش، به‌طور مشخص درگیری‌های ایران با «توران» و مبارزه با ضحاک سامی‌زبان را بازتاب می‌دهد. در این روایت، «ایران» در برابر «توران» قرار می‌گیرد و اسطوره ضحاک

ماردوش به‌طور خاص با تاریخ ایران گره خورده است.^۱ این تلاقی میان اسطوره و تاریخ باعث برجسته‌سازی وجه اهریمنی ضحاک سامی‌زبان در مقابل هویت ایرانی می‌شود. این پیوند میان تاریخ و اسطوره در گفتارهای عرب‌ستیزانه ناسیونالیست‌های رمانتیک پس از دوره‌های آخوندزاده و کرمانی (دهه ۱۳۲۰ ش.) به‌وضوح نمایان است. این گفتمان‌ها، با تأکید بر اسطوره‌ای بودن ضحاک ماردوش و ریشه‌های اوستایی آن، در تاریخ‌نگاری این دوره به چشم می‌خورد و شکل‌گیری هویت ایرانی در برابر بیگانگان را بازنمایی می‌کند (ضیاء‌ابراهیمی، ۱۳۹۶، ۱۵۴).

۶-۴. مرزبندی اصوات مختلف باستان‌گرایی

مدعای تحلیل گفتمانی این نوشتار ایجاب می‌کند که به تنوع اصوات در گفتمان باستان‌گرایی در ایران اشاره شود. این گفتمان دربردارنده طیفی از دیدگاه‌ها است که از تفکرات سخت‌گیرانه و مبتنی بر ناسیونالیسم افراطی مانند اندیشه‌های آخوندزاده و کرمانی تا نگرش‌های اصلاح‌طلبانه و شبه‌دموکراتیک مشروطه‌خواهان که خود در تحولات اجتماعی ایران تأثیرگذار بودند، متغیر است. بر اساس مرزبندی اصوات مختلف باستان‌گرایی در ایران، می‌توان گفت که جایگاه سوژگی میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا آقاخان کرمانی در مقایسه با میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله که تمرکز اصلی‌اش بر «قانون» و ناسیونالیسم مدنی بود، کاملاً متفاوت است. همچنین، موقعیت سوژگی مستشارالدوله تبریزی (که در رساله «یک کلمه» به تطبیق قانون مشروطه با آیات قرآن پرداخته بود) نیز از جایگاه سوژگی جلال‌الدین میرزا قاجار که نخستین مورخ باستان‌گرا و نویسنده مانیفست باستان‌گرایانه‌ای همچون نامه خسروان بود، متفاوت است. جلال‌الدین میرزا به لحاظ زمانی پیش از آخوندزاده و کرمانی در دایره باستان‌گرایانه قرار دارد؛ ولی نگاه او به‌گونه‌ای بود که تنها در همان لحظه باستان‌گرایی متوقف شد. آخوندزاده و کرمانی از این مرحله فراتر رفتند و گفتارهای باستان‌گرایانه‌شان، با تأکید بر عرب‌ستیزی و غیریت‌سازی در مقابل اعراب، به همراه نژاد آرایی، در

۱. بنگرید به: مجله یادگار، شماره‌های ششم و هفتم، سال پنجم، ۱۳۲۷، ص ۱۳۹

راستای شکل‌گیری گفتمان «تمدن ایرانی» و روایت‌سازی بر اساس دوگانه «آریایی - سامی» قرار گرفت. بنابراین، درک کارکردهای گفتمانی این اصوات مختلف باستان‌گرایی در ایران ضروری است. این گفتمان به‌ویژه از طریق اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا آقاخان کرمانی به‌عنوان «باستان‌گرایان رمانتیک» بود که روایت گفتمانی تمدن ایرانی شکل گرفت و در تاریخ‌نگاری پس از آنان، مانند نوشته‌های حسن پیرنیا (مشیرالدوله)، ادامه یافت. لذا، تأکید و انتخاب گفتارهای آخوندزاده و کرمانی در این مقاله به دلیل اهمیت ویژه‌ای است که در شکل‌گیری این روایت گفتمانی دارند.

۷-۴. باستان‌گرایی رمانتیک به‌مثابه بنیان نظری - تمدنی ایران معاصر

منورالفکران پیشامشروطه به‌عنوان حاملان و کارگزاران نخستین گفتمان باستان‌گرایانه در ایران، نقشی اساسی در شکل‌گیری بنیان‌های نظری تمدن ایرانی ایفا کردند. این افراد با تأکید بر دوران «ایران پیش از اسلام» و غیریت‌سازی «دوران اسلامی»، آغازگر تولد گفتمان‌های تاریخ‌نگارانه و تمدنی بودند که هدف آن‌ها تفکیک تمدن ایرانی از دیگر تمدن‌ها، به‌ویژه تمدن عربی بود. اگرچه رگه‌هایی از اندیشه‌های باستان‌گرایانه در دوره سلطنت فتحعلی شاه قاجار، به‌ویژه در هنر دوره قاجاریه (میرزایی مهر، ۱۴۰۳، ۴۶) مشاهده می‌شود، اما این اندیشه‌ها ارتباط و پیوند وثیقی با گفتمان‌های تمدن ایرانی و مسئله «انحطاط تمدنی» ندارند. در این دوره، باستان‌گرایی به‌طورجدی در قالب اعتراضات هویتی و بر اساس گفتمان‌های دینی و تاریخی شکل می‌گیرد؛ اما هنوز در قالب دوگانه «آریایی - سامی» و روایت‌های مرتبط با «تمدن ایرانی» قرار نمی‌گیرد. آغاز این روند با تأسیس گفتمان‌های مدرن ایرانی در آثار میرزا فتحعلی آخوندزاده، میرزا آقاخان کرمانی و جلال‌الدین میرزای قاجار در آثار اولیه‌ای چون نامه خسروان مشاهده می‌شود (توکلی طرقی، ۱۳۹۷، ۲۳). این اندیشمندان با استفاده از متون قدیمی و شرق‌شناسی‌های غربی، دیدگاه‌هایی جدید از «ملت ایران» و «وطن‌پرستی» بر اساس ناسیونالیسم رمانتیک و ملت‌پرستی ایرانی ایجاد کردند (اشرف، ۱۴۰۲، ۲۶). آخوندزاده و کرمانی به‌ویژه با استفاده از متون دساتیر و دبستان مذاهب و با بازسازی

اساطیر ایران باستان، ناسیونالیسم رمانتیک ایرانی را ترویج دادند و بر برتری نژادی «آریایی» و هویت ایرانی در برابر اسلام و تمدن‌های خارجی تأکید کردند (انتخابی، ۱۳۹۶، ۵۷). این گفتمان‌ها از طریق ترکیب ناسیونالیسم نژادی و رمانتیک، روایت تمدن ایرانی را با چاشنی مقاومت در برابر تهدیدات خارجی بازتعریف کردند و در تاریخ‌نگاری‌های بعدی مانند آثار حسن پیرنیا (مشیرالدوله) تداوم یافتند (انتخابی، ۱۳۹۶، ۵۷).

۸-۴. تداوم گفتمان‌های ناسیونالیسم رمانتیک آخوندزاده و کرمانی در تاریخ‌نگاری حسن پیرنیا (مشیرالدوله)

تاریخ‌نگاری پیرنیا در امتداد تاریخ‌نگاری باستان‌گرایانه رمانتیک (با محوریت نژادی) آخوندزاده و کرمانی است. پیرنیا در کتاب تاریخ ایران باستان برتری نژاد آریایی بر نژادهای دیگر را این چنین بیان می‌دارد: «وقتی آریاها به فلات ایران آمدند در اینجا مردمانی یافتند که زشت و از حیث نژاد و عادات و اخلاق و مذهب از آنان پست‌تر بوده‌اند؛ زیرا آریاها مردمان بومی را «دیو» یا «تور»^۱ نامیده‌اند» (پیرنیا، ۱۳۸۱، ۱۳).

همچنین، حسن پیرنیا (مشیرالدوله) (۱۳۸۸)، در کتاب تاریخ ایران قبل از اسلام، ایران قدیم برای توضیح بحث‌های نژادی، به علم «نژادشناسی»^۲ استناد می‌جوید: «چنانکه از نژادشناسی معلوم است سکنه روی زمین از حیث نژاد به پنج قسمت تقسیم شده‌اند: ۱) سفیدپوست یا ایبض؛ ۲) زردپوست یا اصفر؛ ۳) سرخ‌پوست یا احمر؛ ۴) سیاه‌پوست یا اسود؛ ۵) ماله» (پیرنیا، ۱۳۸۸، ۲۲).

مشیرالدوله پیرامون نژاد مغول چنین می‌نویسد: «نژاد زردپوست را بعضی از محققین نژاد مغول نیز نامیده‌اند این نژاد موافق عقیده اکثر محققین به سه قسمت تقسیم شده است: چین و تبت، مغول و منچو، ترک و تاتار. بیشتر این مردمان در آسیای شرقی و

۱. «در اوستا و تاریخ حماسی ایران از قوم «تور» سخن رفته است که سرکرده آن‌ها افراسیاب است که بر اساس یشت‌ها محل زندگی او در کنار دریاچه فراخکرت (مازندران) بوده است (عبدی‌زاده، ۱۳۷۹، ۹۵).

۲. حسن پیرنیا در پاورقی کتاب خود ذیل مفهوم «نژادشناسی» به مثابه «علم» چنین آورده است: مقصود از نژادشناسی علم تشخیص نژادها و اشکال و احوال مردمانی است که از نژادی می‌باشند.

سیبیریا و آسیای وسطی سکنی دارند و شعبه‌هایی از آن‌ها در آسیای غربی و اروپا مأوا گزیده‌اند مانند بعضی از سکنه قفقازیه و تاتارهای قدیم و ترک‌ها و مجارها و فین‌ها و غیره» (پیرنیا، ۱۳۸۸، ۲۲).

افزون بر نژاد زرد، حسن پیرنیا (مشیرالدوله) پیرامون نژاد سفید می‌نویسد: «نژاد سفیدپوست را نیز به سه قسمت تقسیم کرده‌اند: هند و اروپایی، سامی و حامی. بنی‌حام چنان‌که تورات گوید از حام پسر نوح بودند. در باب مسکن آن‌ها بین محققین اختلاف است، بعضی وطن اصلی آن‌ها را بابل یا جایی در آسیای غربی دانسته، عقیده داشتند که این مردم آسیا به آفریقا رفته و در مصر و لیبیا و غیره سکنی گزیده‌اند، ولی نلدکه^۱ خاورشناس معروف بر این عقیده بود که همیشه مسکن آن‌ها آفریقای شمال شرقی بوده، زیرا از حیث شکل و قیافه و غیره به سیاه‌پوست‌های آفریقا نزدیک‌ترند. اکثر محققین اهالی قدیم مصر (یعنی قبطی‌ها) و نیز بربری‌های لیبیا و کوشید بیا (یا حبشی‌ها) را از بنی‌حام دانسته‌اند. اکنون حامی‌ها با نژادهای دیگر مخلوط شده‌اند. بنی‌سام که یکی از شاخه‌های بزرگ سفیدپوست‌اند، اکثراً در عربستان و بین‌النهرین و شامات و آفریقای شمال و شمال شرقی سکنی دارند و شعبه‌ای از آن‌ها که بنی‌اسرائیل باشد» (پیرنیا، ۱۳۸۸، ۲۳).

حسن پیرنیا و عباس اقبال آشتیانی (۱۳۹۸) در کتاب مشترک خود، تاریخ کامل ایران در مطلبی ذیل عنوان «تاریخ آریان‌های ایرانی» به بحث‌های نژادی می‌پردازند و ضمن اینکه از نژادهای سفید، سیاه و زرد نام می‌برند، «مغول‌ها» را در جرگه «نژاد زرد» قلمداد می‌کند (پیرنیا و اقبال آشتیانی، ۱۳۹۸، ۵۲۷).

۹-۴. باستان‌گرایی محصول درد جانکاه عقب‌ماندگی به‌مثابه بنیان نظری تمدن ایرانی فریدون آدمیت در تک‌نگاری «اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده»، عشق به گذشته افتخارآمیز ایران را به‌مثابه «داروی مُسکن درد درماندگی» معرفی می‌کند (آدمیت، ۱۳۴۹، ۱۱۹). این نگاه به تاریخ، به‌ویژه در قالب رمانتیسم باستان‌گرایانه، به نظر

۱. برای مطالعه بیشتر، پیرامون خوانش تاریخی نولدکه بنگرید به: نولدکه (۱۳۵۸)، «تاریخ ایرانیان و عرب‌ها، در زمان ساسانیان»، ترجمه عباس زریاب خونی.

می‌رسد که هدفش درمان درد عمیق عقب‌ماندگی ایران از طریق بازگشت به شکوه گذشته ایران باستان باشد. در این راستا، ناسیونالیست‌های رمانتیک ایران تلاش کردند تا از درد جانکاه عقب‌ماندگی رهایی یابند و این مسئله را از طریق بازخوانی پرشکوه تاریخ و تمدن پیش از اسلام درمان کنند (آدمیت، ۱۳۴۹، ۱۲۱).

احمد اشرف نیز در تحلیل خود از این نگاه، به تعبیر «موقعیت فلاکت‌بار و تأسف‌بار» اشاره می‌کند و تأکید می‌کند که شناخت خود بر مبنای گذشته باشکوه می‌تواند مردم را از وضعیت کنونی نجات دهد: «شناخت خود بر اساس گذشته باشکوه از طریق مکان‌های تصویری و دوران‌های طلایی به مردم کمک می‌کند تا از موقعیت فلاکت‌بار و تأسف‌بار کنونی فراتر روند» (اشرف، ۱۴۰۲، ۲۰۳).

ضیاء‌ابراهیمی نیز به همین مسئله اشاره می‌کند و بیان می‌کند که بازگشت به اصل «ایرانیت» به‌عنوان داروی تقریباً تمام دردهای جامعه ایرانی شناخته شد (ضیاء‌ابراهیمی، ۱۳۹۶، ۱۶۹). کاتوزیان نیز در تحلیل خود از آثار این شخصیت‌ها می‌نویسد: «هم آخوندزاده و هم میرزا آقاخان، شکوه و افتخارات راستین و خیالی ایران باستان را جلوه‌ای شاعرانه، خیالی و خوشایند می‌بخشیدند. آقاخان حتی از این هم فراتر می‌رفت و به عوامل سیاه‌روزی از جمله اسکندر کبیر اشاره می‌کرد» (کاتوزیان، ۱۴۰۱).

این تراکم و انباشت گفتارهای باستان‌گرایانه به‌مثابه «داروی مُسکن درد عقب‌ماندگی»، به‌طور غیرمستقیم روایت گفتمانی تمدن ایرانی را شکل داد. در واقع، این گفتارها به‌عنوان درمانی برای درد تاریخی عقب‌ماندگی معرفی شدند، اما در پیامد ناخواسته آن، منجر به شکل‌گیری و هژمونیک شدن روایت گفتمانی تمدن ایرانی با تأکید بر «ایران پیشااسلامی» گردید. این نگاه تاریخی به گذشته به‌ویژه در پیوند با ناسیونالیسم رمانتیک ایرانی، بنیان‌گذار روایت‌هایی گفتمانی شد که «هویت ایرانی را در برابر دیگر تمدن‌ها و به‌ویژه تمدن‌های اسلامی» تعریف می‌کرد (اشرف، ۱۴۰۲، ۲۰۳).

۱۰-۴. تاریخ‌نگاری فریدون آدمیت و صورت‌بندی نظری روایت گفتمانی تمدن ایرانی

فریدون آدمیت در تحلیل تاریخ‌نگاری باستان‌گرایانه میرزا آقاخان کرمانی، به این نکته اشاره

می‌کند که کتاب آئینه سکندری اولین تاریخ ایران باستان توسط یک مورخ ایرانی است که بر مبنای مطالعات و تحقیقات دانشمندان اروپایی نگاشته شده است. طبق نظر آدمیت، تا پیش از نگارش تاریخ مفصل ایران باستان توسط میرزا حسن خان مشیرالدوله، کتاب کرمانی بهترین اثر در این زمینه به شمار می‌رفت و هنوز هم مطالب آن در خصوص جوهر و روح تاریخ ایران معتبر است (آدمیت، ۱۳۵۷، ۵۵). آدمیت همچنین نگرش «باستان‌گرایی رمانتیک» کرمانی و تأکید بر «هخامنشیان» را تأیید می‌کند و معتقد است که تاریخ‌نگاری کرمانی تمایزاتی میان ایران پیش از اسلام و پس از اسلام قائل است (آدمیت، ۱۳۵۷، ۷۰). در این راستا، فریدون آدمیت نیز با استفاده از شیوه تاریخ‌نگاری دوگانه‌ای که از کرمانی به ارث برده است، تاریخ ایران را به دو بخش «پیش از اسلام» و «پس از اسلام» تقسیم می‌کند. او به‌ویژه در بحث از حکومت‌داری ایران در دوره‌های پیش از اسلام، بر بسط قوانین و نظام مشورتی شاهنشاهی تأکید دارد و می‌گوید که پارلمان وجود نداشت، اما آئین مشورت در سه مجلس از بزرگان و خردمندان شکل می‌گرفت (آدمیت، ۱۳۵۷، ۱۷۳). در تحلیل آدمیت، میرزا آقاخان کرمانی با نگاهی حسرت‌بار، در کتاب آئینه سکندری به احترام شاهنشاهان ایران به اصول ادیان مختلف و آزادی اقوام در زمان پارسیان اشاره می‌کند و از کورش به‌عنوان نماد حکمت و بزرگی یاد می‌کند (آدمیت، ۱۳۵۷، ۱۷۳). همچنین، فریدون آدمیت در ادامه تأکید می‌کند که قدرت سیاسی ایران اسلامی هرگز به اندازه قدرت سیاسی ایران باستانی نبوده است (آدمیت، ۱۳۵۷، ۱۲۶). وی با استناد به سخنان آخوندزاده، گفتمان‌های باستان‌گرایانه را تأیید کرده و از بازگشت به ایران باستان به‌عنوان چارچوب‌های هویتی یاد می‌کند (آدمیت، ۱۳۵۷، ۱۲۸).

۱۱-۴. «نامه خسروان» و «آئینه سکندری»: مانیفست‌های باستان‌گرایی تاریخ‌نگاری ایرانی تراکم گفتارهای باستان‌گرایانه به‌وضوح در دو اثر مهم نامه خسروان (جلال‌الدین میرزای قاجار) و آئینه سکندری (میرزا آقاخان کرمانی) مشاهده می‌شود، به‌گونه‌ای که این دو کتاب به‌مثابه مانیفست‌های باستان‌گرایی در تاریخ‌نگاری ایرانی شناخته شده‌اند.^۱

۱. بنگرید به رساله دکتری نگارنده مقاله حاضر: پارامقدم (۱۴۰۱)، «تبارشناسی ایده‌عقب‌ماندگی در ایران»، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران

احمد اشرف بر این باور است: «میرزا آقاخان کرمانی، در عرضه تاریخ ملی ایران در قالب کتابی با عنوان آئینه سکندری که از گذشته اساطیری تا دوران قاجار را در بر می‌گیرد، از جلال‌الدین میرزا پیروی کرده است تا گذشته باشکوه ایران را با بدبختی کنونی‌اش مقایسه و مقابله کند» (اشرف، ۱۴۰۲، ۲۰۴). علاوه بر این، تأثیرپذیری کرمانی از متون دساتیری آذرکیوانیان در این آثار غیرقابل انکار است. در نهایت، گمان می‌رود که میرزا آقاخان کرمانی در نوشتن کتاب آئینه سکندری از سه منبع تأثیر گرفته است: (۱) تقلید و اقتباس از کتاب «تاریخ ایران» سرجان ملکم (بیگدلو، ۱۳۸۰، ۱۰)؛ (۲) تقلید و اقتباس از کتاب «نامه خسروان» جلال‌الدین میرزای قاجار (اشرف، ۱۴۰۲، ۲۰۴)؛ (۳) تقلید و اقتباس از متون «دساتیر آسمانی» آذرکیوانیان (دوره صفویه) (پارسا مقدم، ۱۴۰۱).

۱۲-۴. «نظم گفتمانی نژادگرایانه آریایی و عرب‌ستیز در روایت تمدن ایرانی»

در تاریخ‌نگاری ایران، تأکید بر جنبه‌های نژادی «آریایی» همچنان هژمونیک باقی مانده و به گفتمان غالب تبدیل شده است. این گفتمان نژادی نه تنها در گذشته، بلکه در لحظه کنونی ایرانیان نیز خود را به‌طور فعال و مؤثر در زیست روزمره آنان نمایان می‌کند. به‌عنوان نمونه، تغییرات در کتاب‌های درسی ایران، به‌ویژه در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هشتم، گواهی بر این گفتمان است. در نسخه‌های پیشین این کتاب (چاپ‌های ۱۳۹۳ تا ۱۳۹۹ ش)، عبارت «اعراب مسلمان» برای اشاره به سپاه اسلام استفاده شده بود، اما در چاپ هشتم ۱۴۰۰ ش، این عبارت به «سپاه اسلام» تغییر یافت. این تغییر نشان‌دهنده یک تحولات گفتمانی است که بر اساس آن، گفتارهای عرب‌ستیزانه به‌طور فزاینده‌ای در میان ایرانیان تداوم یافته و به یک گفتمان غالب تبدیل شده‌اند. این تغییرات در کتاب درسی به‌ویژه در زمینه نحوه بیان ورود اسلام به ایران، به‌وضوح نشان‌دهنده «اکنونیت» گفتارهای عرب‌ستیزانه در ایران است. از این‌رو، تغییر واژه‌ها در منابع آموزشی می‌تواند بازتابی از گفتمان‌های هویتی باشد که به تدریج در جامعه ایران گسترش یافته است. این تحولات گفتمانی نه تنها معطوف به تحولات سیاسی و

اجتماعی گذشته بلکه تأثیرگذار در شکل‌دهی به گفتمان‌های هویتی و تداوم «غیریت‌سازی» اعراب در چارچوب دوگانه «آریایی» و «سامی» هستند. در نهایت، این فرایند به طور مستقیم به شکل‌گیری روایت‌های گفتمانی از «تمدن ایرانی» و «ضد عربی» در تاریخ‌نگاری ایران انجامیده است.

۱۳-۴. گفتارهای آریایی گرایانه حامل نظم گفتمانی تمدن ایرانی

آریایی‌گری یا نژاد آریایی نه پدیده‌ای صرفاً مربوط به گذشته‌های دوردست تاریخی ایران بدان‌سان که نخستین اوستا شناس معاصر ابراهیم پورداوود (۱۳۴۷-۱۲۶۴) به استناد متون کهن زرتشتی از قبیل مزدیسنا، گات‌ها و... روایت می‌نماید، بلکه پدیده‌ای است امروزی و مربوط به زمان حاضر ایرانیان (تاریخ اکنون) است که به مثابه بنیانی تئوریک بدل شده و به گفتمانی فراگیر در خدمت بنیادهای نظری-تمدنی ایران معاصر درآمده است و در ساحت‌های مختلف فکری، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی و حتی در زندگی روزمره ایرانیان امروز نیز بروز و ظهور می‌یابد و «اگرچه درست است که در داخل ایران، در حدود یکصد سال گذشته، تاریخ ایران پیش از اسلام به طور اساسی از منابع دیگر بازنویسی شده است، اما احساس ما نسبت به میراث افسانه‌ای و اساطیری آن بسیار کمتر تغییر کرده است و هنوز هم باقی مانده است» (دیویس^۱، بی تا، ۲۱۲، ۳۹).

آخوندزاده و کرمانی تاریخ‌نگاری خود را بر مبنای اسطوره «آریایی» تفسیر و گزارش می‌کردند و از خلال گفتارهایشان حوادث و رویدادهای معاصر به گونه‌ای و گزارش می‌شدند که به قول میرچا الیاده «با نمودگاری بی‌زمان افسانه حماسی سازگار شوند» (الیاده، ۱۳۸۴، ۵۳). به تعبیر انصاری (۲۰۱۲) «بسط و گسترش اسطوره آریایی ریشه در کشف فکری اروپا از هند در قرن هجدهم داشت. با کشف زبان سانسکریت، محققان اروپایی که در جستجوی ریشه‌های مشترک زبانی بودند، ناگهان زبانی یافتند که آنقدر باستانی و درعین حال آشنا بود که علاقه به کشف خاستگاه «هندواروپایی» افزایش یافت» (انصاری، ۲۰۱۲، ۱۳).

اندیشه‌های نژادیِ گوینو بیش از دیگر شرق‌شناسان در گفتارهایِ دو ناسیونالیستِ رماتیکِ ایرانی (آخوندزاده و کرمانی) به لحاظ گفتمانی، متعین می‌شود که در معنای عام و کلی، نسبتِ چندانی با «ملت» ندارد. اتین بالیبار نیز در کتاب نژادپرستی و ناسیونالیسم، ناظر به دامنهٔ اسطوره باوریِ آریاگرایانهٔ گوینو چنین می‌نویسد:

«اسطوره‌های نژادی کلاسیک، خاصه اسطوره آریایی در آغاز نه به ملت و بلکه بیشتر به طبقه اشاره دارند و این کار را از نقطه‌نظری آریستوکراتیک انجام می‌دهند. در این شرایط، نژاد «برتر» (یا نژادهای برتر، «نژادهای خالص» در نوشته‌های گوینو)، بنا به تعریف، هرگز نه با کل جمعیت ملی همپوشانی دارد و نه به آن محدود است. این یعنی جمع ملی «آشکار» و نهادی باید تحولات خود را با ارجاع به جمع ناپیدای دیگری تنظیم کند که از مرزها عبور کرده و بنا به تعریف فراملی است» (بالیبار، ۱۳۹۴، ۵۰).

به‌زعم همایون کاتوزیان «نژاد آریا در گفتمان ناسیونالیسم باستان‌گرا به یکی از مهم‌ترین عناصر هویتی ایرانیان تبدیل شد» (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ۳۵).

در خلال قرن نوزدهم، گفتمان آریایی‌گرایی سراسر پیکرهٔ آثار شرق‌شناسان دربارهٔ ایران و هند را فراگرفت. «تقابل میان نژادها که ظاهراً به طرز سازش‌ناپذیری با یکدیگر متفاوت بودند، به شیوه‌ای مشترک برای کشف رازهای تاریخ در آثار کسانی چون گوینو درآمد» (ضیاء ابراهیمی، ۱۴۰۰، ۱۱۴).

به‌زعم نگارندهٔ سطور حاضر، آریایی‌ها صرفاً یک گروه «قومی و زبانی» بودند تا یک گروه نژادی. ولیکن، هژمونیک بودنِ بحث‌های نژادی به لحاظ گفتمانی تا بدان جا می‌رسد که ذبیح‌الله صفا (۱۳۵۵ ش) را در کتاب سیری در تاریخ زبان‌ها و ادب ایرانی این چنین به پیوند آریایی‌ها به مثابه «گروه قومی و زبانی» با «گروه نژادی» و ادوار می‌نماید: «زبان هند و ایرانی اساس زبان‌های نو و کهن هندی و ایرانی بوده و مبانی مشترک آن را می‌توان در لهجه‌های قدیم این دو زبان به‌آسانی جست‌وجو کرد. این زبان را به سبب آن‌که زبان قبایل مشترکی موسوم به (آریا) بود، زبان آریایی می‌نامند، همچنان که اقوام هند و ایرانی را مجموعاً نژاد آریا می‌گویند» (صفا، ۱۳۵۵، ۴).

ابوالقاسم اسماعیل پور (۱۳۸۷)، ناظر به «قوم بودن» آریایی‌ها در کتاب اسطوره، بیان نمادین این چنین اشاره می‌کند: «اقوام هند و ایرانی که در نیمه دوم هزاره دوم پیش از میلاد به سوی افغانستان، هندوستان و ایران کوچ می‌کنند، آریائی نامیده می‌شوند (ر.ک: اسماعیل پور، ۱۳۸۷، ۷۹).

رالف لیتون (۱۳۳۷) نیز در کتاب سیر تمدن به بررسی آریایی‌ها به مثابه یک «قبیله» و «قوم» می‌پردازد و نه به عنوان یک گروه نژادی. به عبارات دیگر، لیتون بر ویژگی‌های قومی و قبیله‌ای بیشتر تأکید دارد تا ویژگی‌های نژادی، چنان‌که ضمن اذعان به هژمونیک شدن بحث‌های نژادی، به سنجش ناپذیر شدن مسئله نژادی از لحاظ علمی و آزمایشگاهی نیز اشاره می‌نماید. افزون بر ویژگی «قومی بودن»، برخی دیگر به ویژگی‌های «زبان‌شناختی» به جای «نژاد بودن» آریایی‌ها تأکید دارند: «برخلاف تحریف «نازی‌ها» از کلمه «آریایی» به مفهوم نژادی آن و تفسیری که از آن به عنوان «نژاد ژرمن و عناصر وابسته به آن» می‌کردند، ما بهتر است واژه «آریایی» را فقط به عنوان اصطلاحی زبان‌شناختی به کار ببریم که شاخص زبان‌های «هند و ایرانی» و بخش شرقی خانواده زبانی هند و اروپایی است» (ویسهوفر، ۱۳۷۸، ۱۴).

فخرالدین عظیمی نیز در اثر اخیر خود هویت ایران که بنا به گفته وی، به تاسی از کتاب هویت فرانسه فرنان برودل نوشته است، ناظر به جنبه‌های زبانی آریایی‌ها چنین بیان می‌دارد: «آریایی بیش از هر چیز محتوایی زبان‌شناختی داشته است. مردمان هند کهن و ایران باستان که به زبان‌های آریایی سخن می‌گفتند خود را آریایی می‌نامیدند. از دید بسیاری پژوهشگران اروپایی آریایی‌ها در آغاز مردمی بودند که به زبان کهن هند و اروپایی سخن می‌گفتند و در ایران باستان و سرزمین شمالی هند به سر می‌بردند (عظیمی، ۱۴۰۱، ۳۰۳).

۱۴-۴. «نظم گفتمانی آریایی‌گرایانه و بنیان نظری تمدن ایرانی در حکمرانی پهلوی»

گفتمان آریاگرایی به یکی از مؤلفه‌های اصلی هویت بخشی ایرانیان در دوران حکومت پهلوی تبدیل شد و نه تنها دولت پهلوی بلکه بسیاری از جریان‌های سیاسی و اجتماعی و

شخصیت‌های برجسته آن دوران را، حتی کسانی که با دولت پهلوی هم‌نظر نبودند، تحت تأثیر قرار داد (کاتوزیان، ۱۳۸۹، ۱۷). علی‌اصغر حکمت از فعالان سیاسی و فرهنگی دوران پهلوی (وزیر معارف در دوره رضاخان) تأکید داشت: «نژاد آریایی عاملی کلیدی در وحدت ملی ایران است و رضاشاه نیز به‌طور طبیعی به این مسئله پی برده بود» (حکمت، ۱۳۵۲، ۲۴).

حکمت می‌افزاید که ملت ایران از نژاد آریایی پاک تشکیل شده است و عناصر نژادی دیگر در آن ذوب شده‌اند. محمدرضا پهلوی نیز در چارچوب گفتمان باستان‌گرایانه و حسرت بر شکوه نیاکان، به تأسیس بنیادهای مختلف فرهنگی و تاریخی برای بازسازی شکوه ایران باستان پرداخت. او در کتاب به سوی تمدن بزرگ (۱۳۵۶) و در اقداماتش برای حفاظت از آثار باستانی ایران تأکید کرد که آثار تاریخی ایران نه‌تنها یادگارهای شکوه نیاکان هستند، بلکه جزء میراث بشری نیز محسوب می‌شوند. همچنین، در تأسیس «بنیاد شاهنشاهی فرهنگستان‌های ایران»، او بر اهمیت شناسایی فرهنگ باستانی ایران و حفظ زبان ملی تأکید داشت (دفتر مخصوص شاهنشاهی). سرهنگ جهانگیر قائم‌مقامی که از نوادگان میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی و دکتری تاریخ از سوربون داشت، در گزارش‌های خود به تأثیرات گفتمان باستان‌گرایانه پهلوی دوم اشاره کرد و این را به‌عنوان بخشی از احساسات ملی و نژادی ایرانیان در نظر گرفت (قائم‌مقامی، ۱۳۵۸). در همین راستا، جعفر شاهید، مدیرمسئول روزنامه جوانمردان در دوران پهلوی دوم، نیز روایت‌هایی نژادی و ناسیونالیستی منتشر می‌کرد. او در کتاب‌های خود، همچون پنجاهه پهلوی و چهره‌های درخشان شاهنشاهی ایران، نظم گفتمانی باستان‌گرایانه را بازتولید کرد و بر اهمیت نژاد آریایی در تاریخ و هویت ایرانی تأکید داشت (شاهید، ۱۳۵۵، ۱۳۵). این گفتمان نژادی (آریایی) به‌طور مستمر در روایت‌های تاریخ‌نگاری و سیاست‌گذاری‌های فرهنگی دوران پهلوی دوم، به‌ویژه در ارتباط با بازسازی تمدن ایرانی، بازتاب می‌یافت و در امتداد گفتمان‌های پیش از آن در دوران پیشامشروطه و پس از آن قرار داشت.

۵. جمع‌بندی و تحلیل یافته‌ها

۵-۱. شرایط امکانی پیدایش و صورت‌بندی روایت گفتمانی «تمدن ایرانی»

پیدایش گفتمان تمدن ایرانی در ابتدا با تغییرات اساسی در فضای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی ایران در دوران معاصر، به‌ویژه در قرن نوزدهم میلادی، پیوند خورده است. در این دوران، ایران با بحران‌های هویتی، ناسیونالیستی و استعماری مواجه بود که باعث شد تفکر ایرانیان به هویت، تاریخ و تمدن خود تغییر کند. در این مقطع، با توجه به مواجهه ایران با کشورهای استعمارگر غربی و از دست دادن استقلال، نخبگان فکری و سیاسی ایران به دنبال بازتعریف هویت و تمدن خود برآمدند. یکی از مهم‌ترین عوامل شکل‌گیری گفتمان تمدن ایرانی، تغییرات در نظام‌های قدرت و حکومتی بود. در دوران قاجار و سپس پهلوی، روشنفکران ایرانی به‌ویژه با توجه به مواجهه با اندیشه‌های غربی و تأثیرات استعمار، به دنبال بازسازی هویت ملی ایرانی بودند. در این راستا، بازگشت به تاریخ و تمدن ایران باستان و بازخوانی آن به‌عنوان منبعی برای مشروعیت بخشی به هویت ملی، به موضوعی اساسی بدل گشت.

۵-۲. انباشت و تراکم گفتارها پیرامون گفتمان تمدن ایرانی

گفتمان تمدن ایرانی از انباشت و تراکم گفتارهای مختلفی شکل گرفت که در آن‌ها مفاهیم کلیدی مانند «آریایی»، «عرب‌ستیزی» و «باستان‌گرایی» به‌عنوان دال‌های مرکزی برجسته شدند. در این راستا، گفتمان نژادگرایانه و آریاگرایانه به‌ویژه از خلال گفتارها و مکتوبات منورالفکرانی چون «میرزا فتحعلی آخوندزاده» و «میرزا آقاخان کرمانی» شکل گرفت. آنان در نوشته‌های خود به تأسیس بنیان‌های نظری تمدن ایرانی بر اساس تمایزهای نژادی میان آریایی‌ها و دیگر اقوام، به‌ویژه عرب‌ها، پرداختند. به‌طور خاص، اندیشه‌های آنان در پی تأکید بر شکوه و عظمت ایران باستان و طرد تاریخ اسلامی به‌عنوان دوره‌ای از «انحطاط تمدنی» بود. در اینجا است که دوگانه «آریایی - سامی» به‌عنوان تقسیم‌بندی اصلی در گفتمان تمدن ایرانی شکل می‌گیرد. این دوگانگی، ایران و فرهنگ ایرانی را به‌عنوان میراثی از نژاد آریایی و تمدن‌های باستانی معرفی می‌کند.

و در مقابل، «تاریخ اسلامی» ایران را به‌عنوان یک دوره تاریک و ازدست‌رفته در نظر می‌گیرد. به این ترتیب، گفتمان تمدن ایرانی به روایتی تاریخی-تمدنی تبدیل می‌شود که در آن افتخار به «ایران باستان» و انکار «تاریخ اسلامی» به‌طور عمده تأکید می‌شود.

۳-۵. روایت تمدن ایرانی و صورت‌بندی گفتمانی آن

به کمک رویکرد دیرینه‌شناسی فوکویی، می‌توان گفت که پیدایش و صورت‌بندی گفتمانی روایت تمدن ایرانی به‌عنوان یک نظام گفتاری جدید، محصول شرایط اجتماعی، سیاسی و تاریخی خاصی بود. در این گفتمان، «تمدن ایرانی» به‌عنوان یک ایده نوین و متفاوت از گذشته معرفی می‌شود که به‌طور مشخص با مفاهیم و نظام‌های گفتاری قبلی نه‌تنها نسبتی و پیوندی نمی‌یابد، بلکه در تضاد با آن قرار می‌گیرد. به‌طور خاص، این گفتمان در تقابل با اسلام و تاریخ اسلامی ایران، به‌عنوان دوره‌ای از «زوال تمدنی» و «انحطاط» معرفی می‌شود. این صورت‌بندی گفتمانی در واقع از طریق تراکم و انباشت گزاره‌های مختلف پیرامون مفاهیم «آریایی» و «سامی»، به‌طور فزاینده‌ای در تاریخ‌نگاری ایران نهادینه شد و هژمونیک گردید. در این راستا، گفتمان تمدن ایرانی به‌طور نظام‌مند از خلال سیاست‌های آموزشی و فرهنگی در دوران پهلوی اول و دوم به‌عنوان هسته‌ای مرکزی در سیاست‌های ملی و هویتی مطرح گردید.

۴-۵. تداوم و بازتولید گفتمان تمدن ایرانی

گفتمان تمدن ایرانی در دوران پهلوی نه‌تنها در سطح تئوریک و آکادمیک بلکه در عرصه عمومی نیز به‌طور گسترده‌ای ترویج شد. جشن‌های ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی در دوران محمدرضا شاه، نمونه‌ای از این تلاش‌ها برای ترویج گفتمان تمدن ایرانی بود. این جشن‌ها نه‌تنها نمادی از بازگشت به عظمت ایران باستان بودند، بلکه به‌عنوان یک رویداد سیاسی و فرهنگی، به‌طور ضمنی گفتمان نژادگرایانه و آریاگرایانه را نیز تقویت کردند. در اینجا، گفتمان تمدن ایرانی به‌عنوان یک روایت تاریخی-تمدنی در هیئت یک «حقیقت تاریخی» تثبیت می‌شود. این حقیقت تاریخی در نهایت در قالب یک ایدئولوژی سیاسی، با هدف مشروعیت بخشی به حکومت پهلوی و ایجاد هویت ملی

جدید برای ایرانیان به کار می‌رود. به‌طور خاص، این گفتمان تأکید می‌کند که «موفقیت در تمدن‌سازی» تنها در جوامع متعلق به نژاد آریایی امکان‌پذیر است و از همین رو، تاریخ ایران باستان به‌عنوان یک نقطهٔ اوج فرهنگی و تمدنی معرفی می‌شود. در نهایت، پیدایش و صورت‌بندی گفتمان تمدن ایرانی به‌عنوان یک ایده و روایت تاریخی، با استفاده از رویکرد تحلیل گفتمان فوکویی، به‌وضوح نشان می‌دهد که این گفتمان نه‌تنها نتیجه انباشت و تراکم گزاره‌های خاص پیرامون مفاهیم «آریایی»، «عرب‌ستیزی» و «باستان‌گرایی» است، بلکه در تداوم و بازتولید آن، تغییرات اجتماعی و سیاسی نیز نقشی اساسی داشته‌اند. از این رو، این گفتمان، با تکیه بر دوگانه‌های نظری «آریایی - سامی» و «تمدن ایرانی»، به‌عنوان یک بنیان فکری و نظری جدید در تاریخ‌نگاری ایران شکل گرفت که تا به امروز همچنان در ساختارهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی ایران باقی مانده است.

۶. نتیجه‌گیری

پرسش محوری نوشتار حاضر این بود که شرایط امکانی پیدایش و صورت‌بندی گفتمانی ایده «تمدن ایرانی» کدام است و از خلال انباشت و تراکم چه گفتارهایی، این نظام گفتاری جدید در تاریخ‌نگاری ایرانی تولید شده و تا لحظهٔ اکنون تداوم یافته است. پیدایش و صورت‌بندی گفتمانی ایده «تمدن ایرانی» و شرایط امکانی آن موضوعی پیچیده و چندوجهی است که از خلال تحلیل گفتمان فوکویی (دیرینه‌شناسی) می‌توان به درک بهتری از آن دست یافت. برای فهم این مسئله تلاش شد نه‌تنها به تحلیل تاریخی این گفتمان، بلکه به سازوکارهای تولید و بازتولید آن در طول زمان پرداخته شود. بر این مبنای، در مقاله حاضر بر تحلیل پیدایش و صورت‌بندی گفتمانی روایت تمدن ایرانی با استفاده از رویکرد تحلیل گفتمان فوکویی بر شناخت چگونگی شکل‌گیری، تثبیت و بازتولید این گفتمان متمرکز شدیم و به بررسی شرایط تاریخی، مفاهیم و مناسبات پرداختیم که در یک دوره خاص امکان ظهور این گفتمان را فراهم کرده بود. در این

راستا، گفتمان تمدن ایرانی به‌عنوان یک سیستم پیچیده از مفاهیم، نشانه‌ها و گزاره‌ها در تاریخ‌نگاری ایران، در مقاطع مختلف تاریخی تولید و شکل گرفت و تداوم یافت. روایت گفتمانی تمدن ایرانی، به‌عنوان یک ساختار گفتمانی، در فرایندی تاریخی و در بستر مناسبات قدرت، دانش و شرایط اجتماعی-سیاسی خاص، شکل گرفته است. این گفتمان نه‌تنها در بازنمایی گذشته ایران، بلکه در شکل‌دهی هویت ملی مدرن و سیاست‌های فرهنگی نقش محوری داشته است. به عبارات دیگر، پیدایش گفتمان تمدن ایرانی به‌عنوان یک سازه ایدئولوژیک و فرهنگی در تاریخ معاصر ایران، فرایند پیچیده‌ای است که در بسترهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خاصی شکل گرفت. این گفتمان نه‌تنها تلاش داشت هویت ملی ایرانیان را بازتعریف کند، بلکه در شکل‌گیری سیاست‌ها و برنامه‌های اجتماعی و اقتصادی دولت پهلوی نقشی اساسی ایفا کرد. در این تحلیل، با استفاده از رویکرد دیرینه‌شناسی فوکویی به بررسی چگونگی پیدایش، تحولات و ساختار گفتمانی تمدن ایرانی پرداختیم. روایت غیر گفتمانی تمدن ایرانی از دوران باستان آغاز می‌شود، زمانی که شاهان و حکام ایران باستان (به‌ویژه در دوره هخامنشیان) تلاش داشتند تا ایران را به‌عنوان یک تمدن بزرگ و پیشرفته در مقابل دیگر تمدن‌های دنیا معرفی کنند. این امر بیشتر در اسناد تاریخی و درون‌متنی‌هایی مانند کتیبه‌های داریوش و سایر شاهان هخامنشی در قالب نمادها و افعال سلطنتی مطرح شد. ولیکن روایت گفتمانی تاریخی-تمدنی ایران به‌مثابه هسته‌های سامان‌بخش نظام دانش-قدرت ناظر به شکل‌گیری بنیادهای نظری «تمدن ایرانی» با تکیه بر گزاره‌های نژادگرایانه [آریایی]، عرب‌ستیزانه و باستان‌گرایانه (حسرت شکوه و عظمت گذشته ایران و بازگشت به تاریخ ایران باستان به‌مثابه نماد شکوه و عظمت برای بازسازی هویت ملی) به‌مثابه دال‌های مرکزی گفتمان تاریخی-تمدنی، بنیان‌های نظری تمدن ایرانی را شکل داده‌اند. این بنیان‌های نظری-تاریخی در زیست روزمره ایرانیان و به تعبیر دیرینه‌شناسانه در «اکنونیت» ایرانیان رؤیت پذیر است؛ بدانسان که انباشت و تراکم گزاره‌ها حول و حوش گفتمان تمدنی در ایران با درهم ریختن نظم گفتاری مستقر پیشین در تاریخ‌نگاری ایران،

نظم گفتمانی جدیدی را رقم زد و گفتاری نو پدید آورد و دستِ آخر منجر به ظهور، پیدایش و صورت‌بندی نظری روایتِ گفتمانی تمدن ایرانی شد. به عبارات دقیق‌تر، این نظم گفتمانی جدید در هیئتِ روایتِ گفتمانی-تمدنی با صورت‌بندی گفتمانی از دوگانهٔ آریایی [ایرانی] - سامی [عربی] به‌مثابه بنیان نظری تمدن ایرانی منجر به شکل‌گیری روایتِ گفتمانی تمدن ایرانی گردید. در واقع منظور از پیدایش و صورت‌بندی گفتمانی تمدن ایرانی یا ایده تمدن ایرانی این است که همچون ایدهٔ «جنون» در اندیشه‌های فوکو، از اندیشه‌های ماقبل آن (خرد) متمایز می‌گردد. این در واقع نقطه آغاز و پیدایش مرزبندی و تفکیک ایده تمدن ایرانی است که تا پیش از آن وجود نداشته است. از خلال گفتارهای آخوندزاده و کرمانی و تداومان در گفتارهای باستان‌گرایان بعدی است که در واقع لحظات پیدایش ایده تمدن ایرانی و گفتمانی شدن آن و صورتی گفتمانی پیدا کردن آن شکل می‌گیرد. در این صورت‌بندی گفتمانی، «موفقیت در تمدن سازی» به جوامع متعلق به نژاد آریایی و «انحطاطِ تمدنی» به اختلاط و آمیزش نژاد آریایی با دیگر نژادها، به‌خصوص «نژاد سامی» و به‌طورکلی ذیل طرد «دورهٔ اسلامی» به‌مثابه دوره‌ای از «زوال تمدنی» منتسب گردید. تا پیش از پیدایش گفتارهای (نژاد) آریاگرایانه و عرب‌ستیزانه و هژمونیک شدن آن به لحاظ گفتمانی در گفتارهای ناسیونالیست‌های رمانتیک ایرانی، این نظم گفتمانی وجود نداشت و این صورت‌بندی گفتمانی از دوگانه «آریایی - سامی» به‌مثابه بنیان نظری «تمدن ایرانی» در ایران معاصر شکل نگرفته بود. آغازین لحظات تولد و پیدایش روایتِ گفتمانی تمدن ایرانی و به تعبیر دیرینه شناسانه، درجهٔ صفر آن محصول و پیامدِ شکل‌گیری منازعات هویتی ناظر به دوگانهٔ «آریایی - سامی» و انباشت و تراکم گزاره‌های پیرامون آن است. پیدایش روایتِ گفتمانی تمدن ایرانی در بستر تاریخی عصر جدید به‌عنوان یک پدیده گفتمانی، محصول منازعات و مبارزات هویتی است که در پاسخ به بحران‌ها و تحولات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی ایران رخ داده است. این روایت، به‌ویژه در دوران معاصر، بر مبنای یک صورت‌بندی گفتمانی جدید از تاریخ و هویت ایران ساخته شده است که از یک طرف، هویت ایرانی

را به‌عنوان تمدنی مستقل و با اصالت تعریف می‌کند و از طرف دیگر، خود را در تقابل با تمدن‌ها و هویت‌های دیگر به‌خصوص اعراب سامی قرار می‌دهد. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این روایت گفتمانی، انباشت گزاره‌های نژادی است که حول دوگانه «آریایی - سامی» شکل گرفته‌اند. این گزاره‌ها شامل «نژادگرایی آریایی»، «عرب‌ستیزی» و «باستان‌گرایی» هستند که به‌مثابه دال‌های مرکزی در روایت گفتمانی تمدن ایرانی عمل می‌کنند. این گزاره‌ها با بازسازی و تقویت تصویری از ایران باستان و درعین‌حال طرد دوره اسلامی، به‌طور غیرمستقیم روابط قدرت را میان ایرانیان و دیگر فرهنگ‌ها و تمدن‌ها، به‌ویژه فرهنگ عربی، سازمان‌دهی می‌کنند؛ به عبارت دیگر، این صورت‌بندی گفتمانی که در آن ایران به‌عنوان یک تمدن آریایی و برتر در مقابل تمدن اسلامی و عربی قرار می‌گیرد، نه‌تنها به بازتعریف هویت ملی ایرانی کمک کرده، بلکه به یک ابزار قدرت تبدیل شده است که از طریق آن، پیکربندی روابط اجتماعی و سیاسی در داخل و خارج از ایران شکل می‌گیرد. با تأسیس این روایت گفتمانی جدید، یک نظم گفتمانی جدید در تاریخ‌نگاری و تحلیل هویت ایرانی شکل می‌گیرد که به‌طور عمده از طریق بازسازی دوالیزم «آریایی - سامی» صورت‌بندی می‌شود. در این نظم، تمدن ایرانی به‌عنوان یک تمدن آریایی و غیرعربی در نظر گرفته می‌شود که موفقیت در تمدن‌سازی را به جوامع آریایی و انحطاط تمدنی را به اختلاط نژادی، به‌ویژه آمیزش آریایی‌ها با اعراب و دیگر اقوام سامی نسبت می‌دهد. این صورت‌بندی گفتمانی به‌طور گسترده در میان ناسیونالیست‌های رمانتیک ایرانی هژمونیک می‌شود که در پی احیای شکوه و عظمت گذشته ایران و بازسازی هویت ایرانی به‌عنوان یک تمدن بزرگ و مستقل بوده‌اند. از منظر فوکویی، این گفتمان جدید به‌مثابه ابزار قدرت و دانش عمل می‌کند که روابط قدرت را بازتولید می‌کند و هویت ملی ایرانی را در برابر هویت‌های دیگر، به‌ویژه هویت‌های عربی و اسلامی، مستحکم می‌سازد؛ بدان‌سان که روایت گفتمان تمدن ایرانی نه‌تنها روایت‌هایی از تاریخ و فرهنگ ایران است، بلکه ابزاری برای سازمان‌دهی و تسلط بر روابط اجتماعی و ایجاد هژمونی فرهنگی در جامعه ایرانی است. روایت گفتمانی تمدن

ایرانی، از طریق تراکم گزاره‌های نژادی آریایی و تأکید بر باستان‌گرایی، حسرت شکوه گذشته ایران را با تصویر «زوال تمدنی» در دوره اسلامی ترکیب می‌کند. در واقع، این صورت‌بندی گفتمانی به‌طور عمده دوره اسلامی و آثار آن را طرد می‌کند و در عین حال با احیای تمدن آریایی و تاریخ ایران باستان، هویت ملی ایرانی را بازسازی می‌کند. این بازسازی، از طریق بازنویسی تاریخ و حذف برخی عناصر فرهنگی و مذهبی، مرزهای هویتی جدیدی ایجاد می‌کند که به‌طور خاصی به روابط فرهنگی و سیاسی ایران در دوران معاصر پاسخ می‌دهد. در نتیجه، پیدایش و صورت‌بندی این گفتمان نه تنها تاریخ را به‌عنوان یک روایت مستمر از شکوه و عظمت ایران می‌سازد، بلکه به‌عنوان ابزاری برای بازتعریف مرزهای هویتی و مبارزات فرهنگی و سیاسی در بستر ایران معاصر عمل می‌کند. روایت گفتمان تمدن ایرانی به‌عنوان یک ساختار فرهنگی و تاریخی، نه یک حقیقت ثابت، بلکه محصولی از منازعات و مبارزات اجتماعی و فرایندهای گفتمانی است که در طول زمان شکل گرفته است. این گفتمان با صورت‌بندی دوگانه آریایی - سامی، به بازسازی و تثبیت هویت ملی ایرانی در برابر تمدن‌ها و هویت‌های دیگر، به‌ویژه تمدن اسلامی و عربی، کمک کرده است. صورت‌بندی روایت گفتمانی تمدن ایرانی بر مبنای دوگانه آریایی - سامی به‌مثابه یکی از مهم‌ترین گفتمان‌های هویتی و فرهنگی در ایران معاصر، به‌طور ویژه در تحلیل گفتمانی فوکویی دارای ابعاد پیچیده‌ای است که در پاسخ به تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی شکل گرفته و تحول یافته است. این صورت‌بندی گفتمانی که حول این دوگانه مرکزی (آریایی - سامی) شکل گرفته، به‌وضوح در برهه‌های مختلف تاریخ معاصر ایران به‌ویژه در میان ناسیونالیست‌ها و روشنفکران رمانتیک ایرانی استفاده و به یکی از ارکان اصلی تعریف هویت ملی و تاریخی ایرانی بدل شده است. صورت‌بندی دوگانه آریایی - سامی که بنیان‌گذار گفتمان تمدن ایرانی در قرون اخیر است، در حقیقت انعکاس یک دوقطبی هویتی و فرهنگی است که در آن ایران و تمدن ایرانی به‌عنوان یک تمدن آریایی و متمایز از تمدن‌های دیگر، به‌ویژه تمدن عربی و اسلامی، معرفی می‌شود. در این صورت‌بندی، از یک سو

تمدن ایرانی با تکیه بر تاریخ باستانی ایران (آریایی‌ها) و مفاهیمی چون عظمت، شکوه و فرهنگ کهن شناخته می‌شود و از سوی دیگر، تمدن اسلامی که بیشتر تحت تأثیر عرب‌ها قرار دارد، به‌عنوان دوره‌ای از زوال تمدنی و انحطاط معرفی می‌گردد. در این چارچوب، آریایی به‌عنوان نماد فرهنگ و تمدنی مستقل، ترقی‌خواه و متعالی به تصویر کشیده می‌شود، درحالی‌که سامی به‌ویژه عرب‌ها، به‌عنوان نماد انحطاط فرهنگی و نژادی در نظر گرفته می‌شوند.

این گفتمان به‌ویژه در دوران قاجار و سپس در دوران پهلوی، به‌طور گسترده‌ای تأکید و در تاریخ‌نگاری ایرانی، به‌ویژه در میان روشنفکران و ناسیونالیست‌های ایرانی، به روایتی غالب بدل شد. در این دوره، گفتمان‌های نژادی آریایی، عرب‌ستیزی و باستان‌گرایی به‌طور گسترده‌ای در قالب آثار تاریخی، ادبیات و حتی سیاست‌های ملی تقویت شدند. در این میان، ایران باستان به‌عنوان یک تمدن پیشرفته، مستقل و باشکوه معرفی می‌شد و در مقابل آن، تمدن اسلامی ایران که تأثیرات قابل‌توجهی از فرهنگ عربی گرفته بود، به‌عنوان دوره‌ای از افت و انحطاط تمدنی به تصویر کشیده می‌شد.

درواقع، این گفتمان در نهایت به‌عنوان یک نظام دانش-قدرت عمل می‌کرد که به بازتعریف هویت ایرانی پرداخته و جایگاه ایرانیان را در برابر دیگر تمدن‌ها، به‌ویژه تمدن‌های عربی و اسلامی، مشخص می‌کرد. گفتمان آریایی-سامی به‌طور مؤثری این دوگانه هویتی را به یک نماد قدرت در مقابل سلطه فرهنگی عربی و اسلامی در تاریخ ایران تبدیل کرده بود. از منظر تحلیل گفتمانی فوکویی، پیدایش و تثبیت این گفتمان به معنای بازسازی یک نظم گفتمانی جدید است که با انباشت گزاره‌های نژادی آریایی، عرب‌ستیزی و باستان‌گرایی شکل گرفته است. با افزایش این گزاره‌ها و تبدیل آن‌ها به دال‌های مرکزی در گفتمان تمدن ایرانی، نظم گفتمانی جدیدی شکل گرفت که بر اساس آن، تمدن ایرانی با تأکید بر آریایی بودن، برتری نژادی و فرهنگی خود را از تمدن عربی تمایز می‌دهد. این نظم گفتمانی جدید درواقع پیامد یک سری تغییرات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است که در نتیجه آن‌ها، صورت‌بندی‌های جدیدی از هویت ایرانی در

مقابل هویت‌های دیگر، به‌ویژه هویت عربی و اسلامی، شکل گرفت. از این منظر، روایت تمدن ایرانی دیگر تنها یک داستان تاریخی نیست، بلکه به یک ابزار قدرت تبدیل شده است که از طریق آن، هویت ملی و اجتماعی ایران در برابر چالش‌های داخلی و خارجی بازتعریف می‌شود. این گفتمان با ارائه تصویری از ایران به‌عنوان یک تمدن آریایی و برتر در مقابل تمدن‌های دیگر، تلاش می‌کند تا هویت ایرانی را در سطح تاریخی و فرهنگی تثبیت کند و با در نظر گرفتن تاریخ باستانی ایران، آن را به‌عنوان الگویی از تمدن پیشرفته و غیرعربی معرفی کند. به‌طور خلاصه روایت گفتمانی تمدن ایرانی از منظر تحلیل گفتمان فوکویی در آثار آخوندزاده و آقاخان کرمانی نه فقط بر پایه یک دال واحد، بلکه بر پایه تراکم و انباشت گزاره‌ها و گفتارهایی استوار است که به تدریج یک نظم جدید گفتمانی ایجاد می‌کنند. این تراکم شامل تأکید بر باستان‌گرایی، نژادگرایی آریاباورانه و عرب‌ستیزی به‌عنوان دال‌های مرکزی است که به یک روایت هژمونیک بدل گشت.

۱-۶. باستان‌گرایی

یکی از مهم‌ترین دال‌های مرکزی گفتمان تمدن ایرانی، باستان‌گرایی یا تأکید بر شکوه و عظمت گذشته ایران است. در این گفتمان، ایران باستان به‌عنوان یک تمدن پیشرفته، برجسته و متمایز از سایر تمدن‌ها معرفی می‌شود. این دال، نه تنها به شکوه تمدن‌های هخامنشی و ساسانی اشاره دارد بلکه به‌طور کلی به میراث فرهنگی و تاریخی ایران در برابر تأثیرات خارجی و به‌ویژه تمدن‌های اسلامی و عربی توجه دارد. در این چارچوب، تمدن ایرانی نه تنها به‌عنوان یک نیروی فعال در دوران باستان بلکه به‌عنوان یک نمونه از فرهنگ و تمدن مستقل مطرح می‌شود که در مقایسه با سایر تمدن‌های منطقه‌ای یا جهانی اهمیت ویژه‌ای دارد.

۲-۶. نژادگرایی آریاباورانه

نژادگرایی آریاباورانه که به‌طور خاص به آریایی‌ها به‌عنوان پیشگامان تمدن ایرانی و میراث فرهنگی آن اشاره دارد، یکی دیگر از دال‌های مرکزی گفتمان تمدن ایرانی است.

بر اساس این گفتمان، ایران به‌عنوان کشوری متعلق به نژاد آریایی و دارای ویژگی‌های نژادی خاص، از تمدن‌هایی چون عربی و سامی جداست. این نژادگرایی به‌طور ویژه در مقابله با تأثیرات فرهنگی و دینی عرب‌ها (به‌ویژه از دوران اسلام) تقویت شد و ایران به‌عنوان جامعه‌ای با ریشه‌های نژادی مستقل و پیشرفته معرفی گردید. به همین ترتیب، آریایی‌ها به‌عنوان کسانی که موفق به ساخت تمدنی برجسته و پیشرفته در تاریخ شدند، در این گفتمان جایگاه ویژه‌ای دارند.

۳-۶. عرب‌ستیزی

عرب‌ستیزی در قالب گفتمان تمدن ایرانی به‌عنوان یکی از دال‌های مرکزی به‌ویژه در قرن نوزدهم و در جریان شکل‌گیری جنبش‌های ناسیونالیستی ایرانی به‌وضوح ظهور کرد. در این روایت، عرب‌ها و به‌ویژه ورود اسلام به ایران، به‌عنوان عامل اصلی انحطاط فرهنگی و تمدنی ایران معرفی می‌شوند. این گفتمان، تحت تأثیر بحران‌های هویتی و تاریخی، در صدد جداسازی هویت ایرانی از هویت اسلامی و عربی برآمد و تمدن عربی را عامل بی‌هویتی و انحطاط ایران قلمداد کرد. به‌طورکلی، عرب‌ستیزی به‌عنوان یکی از ارکان اصلی این روایت، نقش مهمی در شکل‌دهی به هویت ایرانی ایفا کرد و منجر به صورت‌بندی مفهومی از دوگانه آریایی - سامی به‌مثابه بنیان‌تئوریک و نظری روایت گفتمانی تمدن ایرانی بدین شکل شد.

۴-۶. برتری تمدنی آریایی‌ها

در این روایت، ایرانیان به‌عنوان نژاد آریایی، نه تنها در گذشته‌های دور بلکه در دوران‌های معاصر نیز به‌عنوان پیشگامان تمدن‌های بزرگ و متمدن در برابر تمدن‌های دیگر قرار می‌گیرند. از این دیدگاه، تمدن ایران باستان، به‌ویژه در دوران هخامنشیان و ساسانیان، یکی از بزرگ‌ترین و برجسته‌ترین تمدن‌های تاریخ است. این گفتمان تأکید دارد که ایرانیان آریایی دارای ویژگی‌های نژادی خاص و استعداد‌های ذاتی برای ساخت تمدن‌های پیشرفته و متمدن هستند و این ویژگی‌ها موجب تمایز آن‌ها از دیگر تمدن‌ها، به‌ویژه تمدن‌های سامی می‌شود.

۵-۶. فروتر بودن تمدن سامی‌ها

در مقابل، تمدن سامی‌ها که عمدتاً به تمدن‌های عربی و اسلامی اطلاق می‌شود، در این گفتمان به‌عنوان تمدنی فروتر در نظر گرفته می‌شود. در روایت تمدن ایرانی، اسلام و حضور عرب‌ها در تاریخ ایران نه‌تنها به‌عنوان یک تغییر در تاریخ‌نگاری ایران بلکه به‌عنوان یک عامل انحطاط فرهنگی و دینی معرفی می‌شود. این تأکید بر فروتر بودن تمدن‌های سامی و عربی به‌ویژه در مواجهه با انقلاب‌های فرهنگی و اجتماعی ایران در دوران معاصر (مانند اصلاحات دینی، جنبش‌های ناسیونالیستی و هویت‌سازی ایرانی) تقویت می‌شود. به عبارت دیگر، در این گفتمان، اختلاط و آمیزش نژادی، به‌ویژه میان آریایی‌ها و سامی‌ها، به‌عنوان عامل انحطاط و فروپاشی تمدن ایرانی مطرح می‌شود. دست آخر، پس از شکل‌گیری نظم گفتمانی جدید از خلالی گفتارهای آخوندزاده و آقاخان کرمانی، این گفتمان‌ها نه‌تنها در آثار بعدی نویسندگان و تاریخ‌نگاران معاصر ایران ادامه یافت، بلکه به تدریج به یک الگوی تفکر غالب تبدیل شد. در این روند، گفتمان‌های نژادی که به‌ویژه بر آریایی بودن ایرانیان تأکید می‌کرد، جایگزین بسیاری از گفتمان‌های سنتی اسلامی و تاریخی ایران شد. این تغییرات در روایت‌های تاریخی موجب شد که درک جدیدی از هویت ایرانی مطرح شود که به‌طور جدی از اسلام و تمدن عربی فاصله گرفته و بر تمدن باستانی ایران و نژاد آریایی تأکید کند. این تغییر گفتمان به تدریج در تاریخ‌نگاری معاصر ایران تثبیت شد و نه‌تنها در آثار تاریخ‌نگاران، بلکه در گفتمان‌های فرهنگی و سیاست‌های ملی‌گرایانه نیز بازتاب پیدا کرد. نویسندگان و تاریخ‌نگارانی چون دکتر حسن پیرنیا، سعید نفیسی، غلامرضا رشید یاسمی، ذبیح‌اله صفا و دیگران در دهه‌های بعدی، با استفاده از این مفاهیم و دال‌های گفتمانی جدید، داستان ایران را در قالب تمدنی آریایی و جدای از تمدن عربی روایت کردند. این روند موجب شد که هویت ایرانی به‌طور فزاینده‌ای با تاریخ پیش از اسلام و تمدن هخامنشیان و ساسانیان مرتبط گردد.

منابع

- آدمیت، فریدون (۱۳۴۹). اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده (چاپ اول). تهران: انتشارات خوارزمی.
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۷). اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی (چاپ دوم). تهران: انتشارات پیام.
- آذرنگ، عبدالحسین (۱۳۹۰). تاریخ تمدن. تهران: انتشارات کتابدار.
- اسماعیل‌پور، ابوالقاسم (۱۳۸۷). اسطوره، بیان نمادین. تهران: انتشارات سروش.
- اشرف، احمد (۱۴۰۲). هویت ایرانی، از دوران باستان تا پایان پهلوی (مترجم: حمید احمدی). تهران: نشر نی.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۲۷). ایران جنوب غربی در آغاز عهد تاریخی. مجله یادگار، ۵ (۷ و ۶)، ۱۳۹-۴۴.
- انتخابی، نادر (۱۳۹۶). تاریخ آرای پدران ناسیونالیسم ایرانی. مجله ماهنامه اندیشه پویا، ۴۷، ۵۸-۵۷.
- بالیار، اتین (۱۳۹۴). نژادپرستی و ناسیونالیسم (ترجمه: هیمن برین). واحد نشر اینترنتی سایت پروبلماطیکا.
- بروجردی، مهرداد (۱۳۸۴). روشنفکران ایرانی و غرب (مترجم: جمشید شیرازی). تهران: انتشارات فرزانه.
- بشیری، حسین (۱۴۰۱). تاریخ اندیشه‌های سیاسی در قرن بیستم، اندیشه‌های مارکسیستی (جلد اول، چاپ هجدهم). تهران: نشر نی.
- بیگدلو، رضا (۱۳۸۰). باستان‌گرایی در تاریخ معاصر ایران. تهران: نشر مرکز.
- پارسامقدم، رضا (۱۴۰۱). تبارشناسی ایده عقب‌ماندگی در ایران (تا قبل از مقطع انقلاب اسلامی). تهران: دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- پهلوی، محمدرضا (۱۳۵۶). به سوی تمدن بزرگ. تهران: انتشارات کتابخانه پهلوی.
- پیرنیا، حسن (مشیرالدوله) (۱۳۸۱). ایران باستان یا تاریخ مفصل ایران قدیم (جلد اول، چاپ اول). تهران: انتشارات زرین.
- پیرنیا، حسن (مشیرالدوله) (۱۳۸۸). تاریخ ایران قبل از اسلام (ایران قدیم) یا تاریخ مختصر ایران تا انقراض ساسانیان (چاپ سوم). تهران: انتشارات دبیر.
- پیرنیا، حسن (مشیرالدوله) و آشتیانی، اقبال (۱۳۹۸). تاریخ کامل ایران (از ابتدا تا انقراض قاجاریه). تهران: انتشارات پر.

پیگولوسکایا، نینا ویکتوروونا (۱۳۸۰). تاریخ ایران باستان (ترجمه: مهرداد ایزدپناه). تهران: انتشارات محور.

توکلی طرقي، محمد (۱۳۹۷). تجدد بومی و بازاندیشی تاریخ. تهران: کتاب ایران نامگ.

چند تن از خاورشناسان (۱۳۴۶). تمدن ایرانی (ترجمه: عیسی بهنام). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

حکمت، علی اصغر (۱۳۵۲). سخنرانی‌های پنجمین اجلاس هیئت‌های فرهنگ ایران: تاریخ و فرهنگ ایران در زمان ساسانیان (صص ۳۵-۴۶). تهران: انتشارات اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر.

خبرگزاری ایسنا (۲۶ دی، ۱۴۰۰). درباره «ابیات مشهور جعلی، منسوب و بحث برانگیز» شاهنامه. برگرفته از: <http://www.isna.ir/xdKSwb>

خبرگزاری مهر (۱ دی، ۱۳۹۶). حذف عبارت «أشهدُ أنّ علياً وليّ الله» از کتاب درسی. برگرفته از <http://www.mehrnews.com/xKxGD>

دریایی، تورج (۱۳۹۶). شاهنشاهی ساسانی (ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر). تهران: انتشارات ققنوس.

روزنامه خراسان (۱۸ دی، ۱۴۰۰). خروش علیه مظلومیت حکیم توس. برگرفته از <https://www.pishkhan.com/news/253713>

زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۷). تاریخ مردم ایران (ایران قبل از اسلام، کشمکش با قدرت‌ها) (جلد اول). تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۳). کتاب درسی مطالعات اجتماعی، پایه هشتم دوره اول متوسطه. تهران: دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری.

شاهید، جعفر (۱۳۵۵). پنجاه پهلوی و سده‌های ملی گرایی. تهران: نشر دفتر فرهنگی دربار شاهنشاهی.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۵۵). سیری در تاریخ زبان‌ها و ادب ایرانی. تهران: شورای عالی فرهنگ و هنر مرکز مطالعات و هماهنگی فرهنگی.

ضیاء‌ابرهیمی، رضا (۱۳۹۶). پیدایش ناسیونالیسم ایرانی: نژاد و سیاست بی‌جاسازی (ترجمه: حسن افشار). تهران: نشر مرکز.

ضیاء‌ابرهیمی، رضا (۱۴۰۰). خودشرفی‌گرایی و بی‌جاسازی: استفاده و سوءاستفاده از گفتمان «آریایی‌گرایی» در ایران (ترجمه محمدعلی طرفداری). ایران‌نامگ، ۳۰(۴)، ۱۴۳-۱۰۴.

عباسی، مسلم: آریایی‌نیا، مسعود (۱۳۸۸). دیرینه‌شناسی علوم انسانی در گفتار پسااستعماری. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۶(۲)، ۱۸۹-۲۱۲. doi: 10.7508/ijcr.2009.06.009

عبدی‌زاده، التفات (۱۳۷۹). بررسی فرازهایی از تاریخ ایران باستان (چاپ اول). تهران: انتشارات باغ‌اندیشه.

عظیمی، فخرالدین (۱۴۰۱). هویت ایران: کاوش در نمودارهای ناسیونالیسم: دیدگاهی مدنی (چاپ چهارم). تهران: انتشارات آگاه.

فرای، ریچارد (۱۳۶۳). عصر زرّین فرهنگ ایران (ترجمه: مسعود رجب‌نیا). تهران: انتشارات سروش.

فوکو، میشل (۱۳۸۴). نظم گفتار درس افتتاحی در کلژ دو فرانس (ترجمه باقر پرهام). تهران: انتشارات آگاه.

فوکو، میشل (۱۳۹۸). تاریخ جنون (ترجمه: فاطمه ولیانی). تهران: انتشارات هرمس.

قائم‌مقامی، جهانگیر (۱۳۴۸). یکصد و پنجاه سند تاریخی از جلایریان تا پهلوی. تهران: چاپخانه ارتش شاهنشاهی ایران.

کاتوزیان، همایون (۱۳۹۰). ایران، جامعه کوتاه‌مدت و سه مقاله دیگر (ترجمه: عبدالله کوثری). تهران: نشر نی.

کاتوزیان، همایون (۱۴۰۱). ایرانیان؛ دوران باستان تا دوره معاصر (ترجمه: حسین شهیدی؛ چاپ بیست و یکم). تهران: نشر مرکز.

کچوتیان، حسین (۱۳۸۴). تطورات گفتمانی هویتی ایران: ایران در کشاکش تجدد و ما بعد تجدد (چاپ اول). تهران: نشر نی.

کرمانی، میرزا آقاخان (۱۳۹۵). آینه سکندری (به کوشش علی اصغر حقدار). تهران: نشر چشمه.

گارثویت، جین رالف (۲۰۰۴). سیری در تاریخ سیاسی ایران از شاهنشاهی هخامنشی تاکنون (ترجمه: غلامرضا علی بابایی؛ چاپ اول). تهران: نشر اختران.

لمتون، آن (۱۳۷۲). تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران (ترجمه: یعقوب آژند) (چاپ اول). تهران: نشر نی.

مالکوم، سرجان (۱۳۶۲). تاریخ ایران (ترجمه: میرزا اسماعیل حیرت؛ چاپ اول ۱۸۶۷ میلادی) تهران: انتشارات یساولی.

محمدمدنی ملایری، محمد (۱۳۷۹). تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی (جلد اول) (چاپ دوم). تهران: انتشارات توس.

میرزا قاجار، جلال‌الدین (۱۳۹۸). نامه خسروان (داستان پادشاهان پارس - از آغاز آبدیان تا پایان ساسانیان - با تصاویر تاریخی؛ چاپ اول). تهران: انتشارات پازینه.

میرزائی مهر، علی اصغر (۱۴۰۳)، باستانگرایی در هنر قاجار. تهران: انتشارات پیکره.

میلنر، آندرو و جف براویت (۲۰۰۶). درآمدی بر نظریه فرهنگی معاصر (ترجمه: جمال محمدی). تهران: انتشارات ققنوس.

نوذری، عزت‌الله (۱۳۹۳). تاریخ اجتماعی ایران از آغاز تا مشروطیت (چاپ هشتم). تهران: انتشارات خجسته.

نولدکه، تئودور (۱۳۵۸). تاریخ ایرانیان و عرب‌ها (ترجمه عباس زریاب). تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.

ویسهوفر، یوزف (۱۳۷۸). ایران باستان (از ۵۵۰ پیش از میلاد تا ۶۵۰ پس از میلاد) (ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر؛ چاپ سوم). تهران: انتشارات ققنوس.

الیاده، میرچا (۱۳۸۴). مقدمه بر فلسفه‌ای از تاریخ (اسطوره، بازگشت جاودانه) (ترجمه: بهمن سرکاراتی). تهران: انتشارات طهوری.

یوسف‌بن‌کاظم، مستشارالدوله (۱۳۹۲). رساله موسوم به یک کلمه. تهران: انتشارات بال.

Ansari, A. M. (2012). *The Politics of Nationalism in Modern Iran*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9781139020978

Davis, D. (n.d.). *Iran and Aniran: The Shaping of a legend*. London: Palgrave Macmillan.

